

Όταν το κρασί γίνεται πάγος

Ανάτυπο από τον τόμο «Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης» Ε' Τριήμερο Εργασίας Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 584.

Το σχέδιο του εξωφύλλου του ανατύπου είναι έργο του ζωγράφου Κωστή Μουδάτσου.

*Δρομύς ὁ χειμών, ἀλλὰ γλυκὺς ὁ φίλος οἶνος...
στην παγωνιά και ερημία των καιρῶν μας
Ντουντουμαγιάτα**

Ο Λέων ο Φιλόσοφος ἢ Μαθηματικός, που ἔζησε τον 9ο αἰῶνα και υπῆρξε για ἓνα διάστημα ἐπὶ εἰκονομαχίας αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, μας χάρισε ἓνα ποιητικό κείμενο που ἐξυμνεῖ και πάλι το κρασί μετὰ ἀπὸ μια σιωπὴ 300 ἐτῶν (αὐτὸ τουλάχιστον γνωρίζομε σήμερα), δηλαδή ἀπὸ την εποχὴ του Ιουστινιανού. Το ποίημα αὐτὸ που περιλαμβάνεται στα ἐπιγράμματα της *Ελληνικῆς Ανθολογίας* θα μου ἐπιτρέψετε να σας το μεταφράσω για πρώτη φορά στα νέα ἑλληνικά. Πρόκειται για ἀπαξ της μέσης βυζαντινῆς γραμματείας ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέροντος, ὅταν μάλιστα γνωρίζομε ὅτι θα ἀκολουθήσουν ἀκόμη ἄλλα διακόσια χρόνια, ὡς τα τέλη του 11ου αἰῶνα, για να συναντήσομε ἀνάλογο ποιητικὸ λόγιο παράδειγμα θετικῆς ἀποτίμησης του οἴνου. Το γεωγραφικὸ και κλιματολογικὸ πλαίσιο στο ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἡ ἀποτίμηση αὐτή, ἀλλὰ και ἡ ἰατροφιλοσοφικὴ ἐπιχειρηματολογία που ἀναπτύσσεται, θα μας ἐπιτρέψουν μια γενικότερη θεώρηση της καλλιέργειας και δεξιῶσης του οἴνου στα βόρεια ψυχρὰ κλίματα του Βυζαντίου και ἰδιαίτερος στη Μακεδονία και τη Θράκη. Εξάλλου, αὐτὴ ἡ ποιητικὴ καταξίωση του κρασιοῦ ἀπὸ το Λέοντα ἀνακαλεῖ στη μνήμη την ὑστερὴ ἀρχαιότητα και την *Ελληνικὴ Ανθολογία* και ἀποτελεῖ την πρώτη μαρτυρημένη σύγκρουση με την ἐπίσημη πλέον ἀπὸ τον 6ο αἰῶνα ἀπαγόρευση και καταδίωξη του Διόνυσου και με την επικρατοῦσα ἀμφιθυμία για τον οἶνο και τη μέθη. Πρόκειται ἀκριβῶς για μια μακρὰ περίοδο που σε ἄλλη μελέτη μας ἀποκαλέσαμε «διονυσσαπαγόρευση», ἐπιδιώκοντας συνειδητὰ με τον υπαινιγμὸ αὐτὸ να τη συγκρίνομε με την ποτοαπαγόρευση του αἰῶνα μας¹. Ἡ κλιματολογικὴ πραγματικότητα της Μακεδονίας και της Θράκης με το ψύχος και τις χιόνες τους και ἡ γειτνίαση των περιοχῶν αὐτῶν με τη Σκυθία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ για τους ἀρχαίους ἀλλὰ και για τους Βυζαντινοὺς συνώνυμο του παγετοῦ², ἀποτελοῦν και για το Λέοντα την προσφορότερη πρόφαση που θα του ἐπιτρέψει να καταδικάσει τους υδροπότες και τις ψυκτικῆς παραινέσεις κάποιων ἰατρῶν. Το καθόλα μοναδικὸ αὐτὸ ποίημα, ὅσον ἀφορὰ την εποχὴ που συντάσσεται, και του ὁποίου ἡ σπουδαιότητα ἔχει περάσει μέχρι σήμερα σχεδόν ἀπαρατήρητη ἔχει ὡς ἐξῆς μεταφρασμένο:

*Ψυχρὰ τα γηρατεῖα και ἡ κρᾶση μου ἦταν πάντα,
αλοῖμονο, φιλάσθην. Κι εἶναι Φεβρουάριος μῆνας
πολὺ ψυχρὸς· το ζῶδιον του Υδροχόου βασιλεύει
και παγώνουν, τώρα που συναντάται με τον ἥλιο,
ὡς και τα κρασιά σε κάποιους τόπους
και σπάζουν οἱ ἀμφορεῖς ἀπὸ την ψύξη.*

* Για ποιον γράφεις τελικά, με ρώτησε φίλη σινάδελφος, που ἐκτιμῶ, και που διάβασε την παρούσα ἐργασία πριν τυπωθεῖ. Ἄραγε εἶναι νόμιμο ὁ ἐπιστημονικὸς μὶσθος να προσφέρεται με δραματικὴ ὑποκειμενικὸν λόγον και βιωματιζέζ, προσωπιζέζ καταθέσεις; Στις ἐπιστήμες του ἀνθρώπου; ρώτησα και πάντα ἀναρωτιέμαι. Πρόβλημά μου εἶναι ἡ γλώσσα μου, και τα ὄρια μου, τα ὄρια του λόγου μου. Γι' αὐτὸ και θα μιλήσω μόνο για κρασιά που γίνονται πάγος-πάθος και ὄχι για προβλήματα κλίματος και ἀποθηκεύσεις, ὅπως ἀρχικά εἶχε καταθεθεῖ ὡς θέμα της ἀνακοίνωσης. Βλ. και σμ. 54.

*Το σπίτι εδώ που τώρα κατοικώ δεν είναι για χειμώνα,
καθώς είναι και πάλι αποκλεισμένο από τα χιόνια.
Είναι ο Θρασσιάς ορμητικός, δριμύς και σουβλερός
κι ολόπικρος, λες κι απ' τα Τάρταρα φυσάει·
γιατί απαρνήθηκε τη χώρα μας ο Νότος.
Μες στην καρδιά μιας τέτοιας παγωνιάς, λοιπόν,
πώς βλέποντάς με αποκλεισμένο τον ταλαίπωρο,
πώς μου ζητάς νερό να πίνω, αγαπητέ μου;
Αλήθεια, αν σ' ακούσω, χιόνι θα γινώ ή χαλάζι
και πεθαμένος σαν κρύσταλλο θα μοιάζω
ακολουθώντας τις ψυκτικές σου παραινέσεις
κι έτσι αυτοί που περιποιούνται τους νεκρούς
δεν θα μ' αγγίξουν.
Τράβα, λοιπόν, στους τόπους της Ινδίας
στον Αγησύμβων και στον Βλεμμύων τις πόλεις
όπου, ως λένε, αμπέλια δεν βλαστίζουν·
εκεί, σοφέ, δείξε την ιατρική σου.
Σε μας εδώ δεν χρειάζεται η δική σου τέχνη
αν θέλομε να ζούμε και να βλέπομε τον ήλιο³.*

Οφείλω να δηλώσω ότι δεν είχα καταρχάς ως στόχο στην παρούσα ανακοίνωση να ασχοληθώ με τη φιλολογική πλευρά του ποιήματος, αλλά κυρίως με τα προβλήματα του κλίματος και της αποθηκεύσεως του οίνου στα βόρεια βυζαντινά κλίματα. Η έρευνα όμως αυτή βρίσκεται εν εξελίξει και μόνο ορισμένα ερωτήματα και όχι συμπεράσματα θα παρουσιαστούν εδώ συνοπτικά. Καθώς λοιπόν το ποίημα του Λέοντος υπήρξε το ερέθισμα και η αφορμή αυτής της έρευνας θα επικεντρωθώ σε αυτό μια και πράγματι του αξίζει. Θεωρώ, εξάλλου, ότι η συγκριτική μελέτη του παραπάνω ποιήματος με κάποια επιγράμματα της *Ελληνικής Ανθολογίας* και με διάφορα άλλα κείμενα μας προσφέρει πλήθος στοιχείων στην κλιματολογική και γεωγραφική έρευνα, αλλά και στη μελέτη των βυζαντινών αντιλήψεων για την αμπελοκαλλιέργεια και το κρασί στα βόρεια ψυχρά κλίματα.

Υδροπότες και οινοπότες στη Μακεδονία και Θράκη

Το ποίημα αυτό του Λέοντος θεωρήθηκε πάντα ως κριτική σε ορισμένες ιατρικές παραινέσεις και πρακτικές για την ίαση των παθήσεων με κρύα μπάνια και υδροποσία. Όμως, παρά το γεγονός ότι όντως το ποίημα σατιρίζει, γελοιοποιεί τέτοιου είδους απόψεις, το κέντρο βάρους του βρίσκεται στη χρήση του οίνου και στις ευεργετικές του επιδράσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο το θέμα τελικά επικεντρώνεται στη γνωστότατη διαμάχη ανάμεσα στο νερό και στο κρασί, προσφιλές θέμα των επιγραμματοποιών. Τη διαμάχη αυτή, όσον αφορά τα βυζαντινά πράγματα, τη συναντούμε στην ποίηση του Γρηγόριου του Ναζιανζηνού, όπου το νερό θεωρείται το καλύτερο ποτό και αντιπαρατίθεται στον οίνο, απήχηση απόψεων των Στωικών. Το ίδιο θέμα το συναντούμε στη συνέχεια στα πατερικά και αγιολογικά κείμενα, όπου όμως το ίδιο συχνά απαντά και η νουθεσία για λελογισμένη χρήση του οίνου. Ας σημειωθεί

μάλιστα ότι το κρασί ως δυναμωτικό επιτρέπεται κατ' εξαίρεση του τυπικού της μοναστικής διαίτης στους ασθενούντες ή αδύναμους μοναχούς. Έτσι, στη διαμάχη αυτή, που συνδραυλίζεται από την ιδιότητα του κρασιού να προκαλεί μέθη, η χρήση του ύδατος ή του οίνου υπάρχει και ως δίλημμα ιατρικής πρακτικής. Έχουμε μάλιστα επισημάνει αλλού ότι από τον 7ο αιώνα και εξής ο λόγιος οίνος του έρωτα και της χαράς εξαφανίζεται και μια από τις φιλολογικές κατηγορίες που τον φιλοξενεί (μιλούμε πάντα για απόψεις και κείμενα) είναι τα συγγράμματα των ιατροφιλοσόφων⁴. Στην κατηγορία αυτών των αντιλήψεων θα μπορούσε να καταταχθεί και το ποίημα του Λέοντος, αν και τελικά πιστεύομε ότι πιθανότατα αποτελεί ως ένα βαθμό μίμηση παλαιότερων επιγράμμάτων (μίμηση η οποία ελάχιστα μειώνει την πληροφοριακή του αξία). Απηχεί δε ή επαναλαμβάνει παλαιότερες απόψεις για το ψύχος της Θράκης και κριτικές κατά ιατρών που απαγορεύουν το κρασί συνιστώντας το ψυχρό ύδωρ. Κατά τρόπο δε προκλητικό όλα σχεδόν τα επιγράμματα της *Ελληνικής Ανθολογίας* με θέμα το ψύχος, το σκληρό Βοριά, τους κρυσταλλωμένους ποταμούς, τη διαμάχη του οίνου με το νερό και την καταδίκη της υδροποσίας, είτε αναφέρονται στη Μακεδονία και τη Θράκη είτε έχουν ποιηθεί από Μακεδόνες επιγραμματοποιούς. Θα διαπιστώσομε λοιπόν ότι τόσο το παραπάνω ποίημα όσο και τα άλλα επιγράμματα του Λέοντος του Μαθηματικού, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, έχουν μια φανερή αλλά και μυστική θεματική και «κλιματολογική» συγγένεια με πολλά επιγράμματα του Αντιπάτρου Μακεδόνας ή Θεσσαλονικέως, του Φιλίππου Θεσσαλονικέως, του Μακεδονίου Θεσσαλονικέως ή (;) Μακηδονίου υπάτου (Μακεδών είτε μόνο κατ' όνομα είτε στην καταγωγή)⁵, συγγένεια που χρειάζεται ανίχνευση και που θα επιχειρηθεί παρακάτω. Μπορεί βεβαίως να φαίνεται απολύτως λογικό, η αναφορά στο ψύχος και στα χιόνια να ανακαλεί αυτομάτως τη Θράκη, τη Σκυθία και τους Κέλτες και, κατά συνέπεια, οι θεματικές ή τοπογραφικές ομοιότητες του ποιήματος του Λέοντος με επιγράμματα της *Ελληνικής Ανθολογίας* να μην παρουσιά-

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ

*Πίθους ἀνοίγω καί κάλανδα δεικνύω...
τόν ἄκρατον σπᾶν οἶνον εἰς ἀρχήν ἔω.*

ζουν εντέλει ουδέν το εκπληκτικό. Όμως ομοιότητες ή συγγένειες έχουν υποστηριχθεί και από εντελώς διαφορετικές πλευρές (βλ. παρακάτω παράρτημα Ι), συγγένειες που και εμείς υποψιαζόμαστε ότι υπάρχουν ερευνώντας και υπογραμμίζοντας τις κλιματικές και γεωγραφικές αναφορές στους παραπάνω ποιητές. Αν π.χ. ο Ασκληπιάδης, ο Αντίπατρος και ο Μακεδόνιος μέσα στη βροχή και τον ψυχρό Βοριά ζητούν τη ζεστασιά στην αγκαλιά του έρωτα, γιατί την παρηγορία του κρασιού τη θεωρούν δεδομένη, ο Λέων προσπαθεί να κατακτήσει λόγω πιθανώς ιερατικού σχήματος και εποχής τουλάχιστον την παρηγορία του οίνου και την αγάπη της ζωής και του ήλιου που κι αυτά ακόμη ως αιτήματα δεν είναι προφανή στον καιρό του και στα ψυχρά γηρατεία του. Αφορμή παίρνει από τις ψυκτικές παραινήσεις κάποιου ιατρού. Ο Λέων, αγανακτισμένος τον προτρέπει να πάει να εφαρμόσει την τέχνη του στην Ινδία και στους Βλέμμυες της Αιγύπτου, δηλαδή στους βαρβάρους, όπου βεβαίως η ζέστη το επιτρέπει και επί πλέον δεν φυτρώνουν αμπέλια. Αντιθέτως, στα βόρεια κλίματα της Θράκης και αμπέλια υπάρχουν και μες τα πιθάρια κρασιά που, αν και χρησιμοποιούνται ως θερμαντικά, ως κι αυτά παγώνουν κατά τόπους και σπάνε τα αγγεία τους από το κρύο.

Το ψυχρό κλίμα που περιγράφεται στο ποίημα είναι αυτό του χώρου της Κωνσταντινούπολης και γενικά της Θράκης, όπου ο θρακιώτης άνεμος, ο Θρασκίας, είναι θανατερός το μήνα Φεβρουάριο. Ο Λέων μάλλον είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη, αν και κατά μια εσφαλμένη άποψη καταγόταν από την Υπάτη της Θεσσαλίας⁶. Από τους βόρειους χώρους της αυτοκρατορίας ο Λέων, απ' όσο ξέρομε, έζησε και στη Θεσσαλονίκη, της οποίας υπήρξε τρία χρόνια αρχιεπίσκοπος (840-843). Ακολούθως έζησε στην Κωνσταντινούπολη, όπου μετά το 869 πεθαίνει. Είχε ζήσει λοιπόν και συνεπώς είχε γνωρίσει τις οινοφόρες και χειμαζόμενες από τους βοριάδες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Εξάλλου, τα επίθετα *δυσχείμερος* και *αγάννιφος*, με τα οποία περιγράφει το κλίμα του τόπου διαμονής του τα δανείζεται από τον Όμηρο, ο οποίος τα χρησιμοποιεί για βορειοελλαδικές περιοχές, δηλαδή τη Δωδώνη και τον Όλυμπο αντιστοίχως⁷. Από τα υπόλοιπα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία που διαθέτομε αξίζει να συγκρατήσομε ορισμένα τα οποία θεωρούμε ότι θα βοηθήσουν στη συνέχεια όχι μόνο κλιματολογικά αλλά και οινολογικά την έρευνά μας. Πολύ πριν γίνει μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και μετά το ενδιαφέρον που έδειξαν ο χαλίφης Μαμούν και ο αυτοκράτορας Θεόφιλος για το πρόσωπό του, ο Λέων ορίστηκε να διδάσκει δημόσια στην εκκλησία των Αγίων Τεσσαράκοντα⁸. Συγκρατούμε λοιπόν μια πρώτη του σχέση με τους αγίους Σαράντα, τους μάρτυρες του ψύχους στην παγωμένη λίμνη της Σεβάστειας, λαμβάνοντας επίσης υπόψη μας τη μαρτυρημένη σπουδαιότητα που έδιδε ο Λέων στη σημασία των αριθμών. Στη συνέχεια, κατά την πολιορκία του Αμορίου (του κάστρου με τους σαράντα τέσσερις πύργους) από τα στρατεύματα του χαλίφη Μουτασίμ στις 12 Αυγούστου του 838 με μια πρόγνωση του ο Λέων και κάποιος ομώνυμος μαθητής του, Λέων, ή κατά μεταγενέστερη μυθολογία ο ίδιος ο Λέων, θεωρείται ότι είχαν ανάμιξη στην άλωση και την προδοσία της πόλης⁹. Η άλωση αυτή είχε ως συνέπεια το μαρτύριο κάποιων άλλων Αγίων Τεσσαράκοντα και δύο μαρτύρων του Αμορίου οι οποίοι όχι μόνον ως προς τον αριθμό αλλά και περίπου γεωγραφικά συσχετίζονται με αυτούς της Σεβάστειας¹⁰. Αμέσως μετά ως αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, δηλαδή το 840-843, ο Λέων θα ασχοληθεί με τις κλιματολογικές και αστρολογικές επιπτώσεις στις καλλιέργειες

της περιοχής, πράγμα που θεωρείται ως ενδιαφέρον του σοφού αυτού και με τα γεωπονικά¹¹. Τέλος, πάντα ως αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης σε μια από κάθε άποψη μοναδική και παράξενη ομιλία του στον Ευαγγελισμό, η μόνη που έχει διασωθεί, θα ερμηνεύσει την εορτή της Πεντηκοστής (δηλαδή την ημέρα που οι Απόστολοι θεωρήθηκαν *γλεύκους μεμεστωμένοι*) με βάση τις απόψεις περί αριθμών των υδροποτών πυθαγορείων (ας σημειωθεί ότι οι Πυθαγόρειοι φημίζονταν ως υδροπότες) και τη σημασία του αριθμού 7 στους Εβραίους¹².

Στο ποίημά του, λοιπόν, ο Λέων μεταφέρει, όπως θα δούμε παρακάτω, τόσο τη γνωστή σε αυτόν θεματική από το μαρτύριο των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, όσο και την κλιματολογική εμπειρία του από τη Μακεδονία και τη Θράκη. Στο βαθμό μάλιστα που υπάρχουν όμοια ποιητικά θέματα στην *Ελληνική Ανθολογία* και μάλιστα από Μακεδόνες επιγραμματοποιούς, τους οποίους μάλλον γνωρίζει και μιμείται (βλ. παρακάτω Παράρτημα Ι) η μίμηση ή η επίδραση των επιγραμμάτων αυτών στην ποίησή του πρέπει να θεωρείται βεβαία. Εξάλλου, με τα διαπιστωμένα ομηρικά δάνεια στο ποίημα του Λέοντος και με τις αναφερόμενες ιατρικές παραινήσεις οδηγούμαστε σε μια ενδεχόμενη συγγένεια με γνωστότατο επίγραμμα ενός ακόμη Μακεδόνα, του Μακεδονίου Υπάτου, που έζησε στα χρόνια του Ιουστινιανού. Το επίγραμμα μάλιστα του Μακεδονίου μάς οδηγεί στην καρδιά του ποιητικού θέματος που επεξεργάζεται ο Λέων. Η διαμάχη υδροποσίας και οινοποσίας με τα ιατρικά της συμπραζόμενα εκτινάσσεται στο θεματικό προσκήνιο θέτοντας σε δεύτερη μοίρα κλιματολογικές ή γεωγραφικές ιδιαιτερότητες που πάντα εντούτοις σχετίζονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τη Μακεδονία και τη Θράκη:

*Αρρωστος ήμιονα εχθές κι ήρθε ο γιατρός, ο εχθρός μου,
και μ' απαγόρευσε να πλώ των ποτηριών το νέκταρ.
Νερό να πίνω μού 'πε ο ανόητος που δεν ξέρει
πως το κρασί ο Όμηρος δύναμη των ανθρώπων λείει¹³.*

Στην ουσία, τόσο στο επίγραμμα αυτό του Μακεδονίου, όσο και στο ποίημα του Λέοντος, αν και βάλλεται ο γιατρός και η τέχνη του, τελικός στόχος και των δύο είναι η ανάδειξη του κρασιού ως του κατεξοχήν φαρμάκου σύμφωνα με τις απόψεις άλλων αυθεντιών που δύσκολα επιδέχονται αμφισβήτηση, όχι αναγκαστικά γιατρών, όπως είναι η περίπτωση του Ομήρου. Αλλά και σε πολλά επιγράμματα η υδροποσία διασύρεται και θεωρείται ως ιδιότητα των λιμναζόντων και ξενέρωτων ποιητών, αυτών οι οποίοι δήθεν πίνουν από την πηγή του Ομήρου, ενώ μόνον ο οίνος είναι η πηγή της ευφροσύνης και υψηλής έμπνευσης. Αυτό το θέμα επεξεργάζονται αριστοτεχνικά τέσσερα συμποτικά επιγράμματα ενός άλλου Θεσσαλονικέως, του Αντιπάτρου, που έζησε την εποχή του Αυγούστου. Ο Αντίπατρος διακηρύττει μάλιστα, κατακρίνοντας τους νηφάλιους υδροπότες και τους ξενέρωτους ποιητές, ότι στη γιορτή του Ομήρου *ὁ κρατήρ οὐ δέχεθ' ὕδροπότας*¹⁴..., γιατί αλήθεια πώς ένας υδροπότης μπορεί να έχει πηγή του τον ποιητή που υμνεί τον οίνο¹⁵. Αντίθετα, οι κατήγοροι του οίνου και κατά συνέπεια οι υδροπότες αξιοποιούν την αρχή του πρώτου Ολυμπικού του Πινδάρου με το *ἄριστον μὲν ὕδωρ*. Στην καταδίκη δε της οινοποσίας το *ὑδωρ ποτόν φέριστον* του Ναζιανζηνού δημιούργησε παράδοση στη βυζαντινή γραμματεία¹⁶, ενώ επιδεικτικά επιγράμματα της *Ελληνικής Ανθολογίας*,

ένα από τα οποία για λουτρό και αποδιδόμενο στον Ιωάννη Βαρβούκαλλον (6ο αιώνα), αξιοποιούν το *ἄριστον μὲν ὕδωρ* και αναφέρονται στον Πίνδαρο¹⁷. Ο οινόφιλος Θεσσαλονικεύς Αντίπατρος αιώνες πριν το είχε αντιστρέψει σε *οὐκέτι τερπνόν ὕδωρ*¹⁸.

Τα θέματα λοιπόν των ψυκτικών παραινέσεων, της υδροποσίας και του κρασιού, όπως τα χρησιμοποιούν τα παλαιότερα επιγράμματα και μάλιστα των Μακεδόνων επιγραμματοποιών, απασχολούν και το Λέοντα το Μαθηματικό, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Με συγγενείς γεωγραφικές και μυθολογικές αναφορές μάς οδηγεί και αυτός στη Μακεδονία και τη Θράκη, μέρη που έζησε και πιθανόν ζούσε όταν συνέθεσε το ποίημά του. Και τελικά δημιουργείται η εντύπωση πως, λόγω της καταγωγής των επιγραμματοποιών και της σχέσης τους με τη Θεσσαλονίκη και το βόρειο ψυχρό χώρο, το θέμα των ψυκτικών και υδροποτικών παραινέσεων αποτελούσε πρόκληση για τους κατοίκους των Φλεγραίων και οινόφορων πεδίων της Μακεδονίας και της πατρίδας του Διόνυσου, της Θράκης.

Το θερμόν του οίνου και τα θερμά ή ψυχρά λουτρά στα τέλη του 9ου αιώνα

Η διαμάχη μεταξύ οίνου και νερού, θερμού και ψυχρού, ανιχνεύεται τόσο στις αντιλήψεις διατροφής και ιατρικής πρακτικής όσο και στη διαδικασία του βυζαντινού πότου. Οι φλεγματώδεις φύσεις και τροφές παραπέμπουν στο ψύχος, στο νερό και σε ό,τι υδαρές. Το θερμόν και ό,τι το προκαλεί εξισώνεται με τη ζωή, τον ήλιο και τον έρωτα, το δε ψυχρόν με το θάνατο, τον Άδη, το σκότος και τα Τάρταρα. Ο χειμώνας, το άσπρο των χιόνων, το ψύχος αποτελούν τα διαχρονικά σύμβολα των γηραιών¹⁹, των άσπρων μαλλιών, των αρρώστων που έχουν ανάγκη το θερμόν του οίνου και εχθρεύονται τον Υδροχόο, το ζώδιο του χειμώνα, και αποζητούν, αν όχι τις χάρες, τουλάχιστες τα θεραπευτικά δώρα του όποιου Οινοχόου. Ο επιγραμματοποιός Παλλαδάς αποτελεί τον πιο αντιπροσωπευτικό πρωτοβυζαντινό εκφραστή αυτής της «υφαντής» θεματικής γηραιά-κρασί, ψύχος-θερμότης:

*Γέρο ξεκούτη με κοροΐδεύουν οι γυναίκες...
όμως εγώ είτε άσπρα είτε μαύρα έχω μαλλιά...
με τον Βρόμιο δίνω τέλος στις φροντίδες.
Δός μου να πιώ, τις έγνοιες μου να διώξει ο Βάκχος
και να θερμάνει την παγωμένη μου καρδιά²⁰.*

Το κρασί θεωρείται το κατεξοχήν θερμαντικό και προσφέρεται σχεδόν πάντα αναμειγμένο με θερμό νερό. Βέβαια κατά τη γνωστή κράση του οίνου με το νερό πολλοί οδηγούνται στην υπερβολή, στην εκτροπή, στη νοθεία του οίνου. Τότε, κατά το Ρωμανό το Μελωδό, σε μια θεολογική αλληγορία της κράσης, οι *ἐξυδαροῦντες* τον οίνο εξισώνονται με τους αιρετικούς, καθώς αλλοιώνουν, νεκρώνουν τη δύναμη του οίνου, αλλά και κατά τον Πισίδη ο οίνος με τη σειρά του αλλοιώνει, μάχεται τις τροφές, όπως το πεπόνι, που εξυδαρούν τη γαστέρα²¹.

Ας στραφούμε όμως στα κατεξοχήν θερμά, στις Θέρμες, στα βαλανεία και βεβαίως στα ψυχρά λουτρά κι ας εξετάσουμε τη σχέση τους με τον οίνο. Στην *Ελληνική Ανθο-*

λογία αφθονούν τα σχετικά επιγράμματα²². Για τις επικρατούσες αντιλήψεις για τα βαλανεία χαρακτηριστικό είναι το ανώνυμο επίγραμμα IX 617 που σκωπτικά επιγράφεται *εἰς θαλανεῖον ψυχρόν*. Βεβαίως δεν αφορά τα ψυχρά λουτρά, αλλά το συγκεκριμένο βαλανείο που λόγω της θέσεως και της κατασκευής του αντί να θερμαίνει, ψύχει και συνιστάται ειρωνικά να τοποθετηθεί η επιγραφή «να λούξεσαι σε αυτό κατά τον αιγύπτιο μήνα Μεσορί, δηλαδή το μήνα Αύγουστο, γιατί εδώ μέσα φυσομανά ο Βοριάς»²³. Αξίζει επίσης να αναφερθεί και η επικρατούσα αντίληψη για την *ἀπόβλεψιν*, δηλαδή τον προσανατολισμό, των βαλανείων όπως επιτάσσουν τα *Γεωπονικά: τὰ θαλανεῖα τὸνναντίον δεῖ ποιεῖν οὐ πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς ἄρκτον τὴν ἀπόβλεψιν ἔχοντα*²⁴. Με τις αυτονόητες αυτές αντιλήψεις για ένα Βυζαντινό συμφωνεῖ απολύτως ο Λέων που, όπως είδαμε, αποζητά τη θερμότητα και τον ήλιο στον ψυχρό χειμώνα των γηραιών του, όταν λυσομανά ο Βοριάς, και προτρέπει υδροπότες και ψυκτικούς να πάνε στους Βλέμμυες και Αγησύμβες, οι οποίοι όχι μόνο κατά το μήνα Μεσορί χρειάζονται το δροσερό Βοριά²⁵. Η κατανάλωση μάλιστα οίνου κατά το λουτρό είναι συνήθεια αρχαιοτάτη, αλλά λόγω των ηδονικών της συμφραζομένων αποδίδεται κυρίως στον Επίκουρο. Η πρόσδεση της συνήθειας αυτής στον Επίκουρο (στον οποίο αναφέρεται ο Λέων στο γνωστό επίγραμμά του με τη *γενετήσιον ορμὴν* και το οποίο, συν τοις ἄλλοις, του στοίχισε την κατηγορία του ειδωλολάτρη²⁶) μαρτυρείται σε σχετικό επίγραμμα για το θάνατο του Επικούρου, μόνο που ο ψυχρός Ἄδης έχει το ρόλο του υστάτου πόματος: *Αφού μπήκε στο θερμό λουτρό και ήπια το ανέρωτο κρασί του, ύστερα ήπια ένα θάνατο ψυχρό*²⁷. Σε άλλο πάλι επίγραμμα (X 112) το κρασί, τα λουτρά και έρωτας, δηλαδή η τρυφερή ζωή, οδηγούν στο θάνατο²⁸.

Τη φιλολογική αυτή αξιοποίηση της διαμάχης ανάμεσα στο ψυχρό και το θερμό (οίνο, ύδωρ, κλίμα, λουτρό), στο χειμώνα και το θέρος, στο Βοριά και το Νότο²⁹ την υπαγορεύουν εκτός των άλλων και συγκεκριμένες διαιτητικές αντιλήψεις και ιατρικές πρακτικές. Είναι σχεδόν περιττό να επεκταθούμε στο πλήθος των αναφορών που υπερτονίζουν τη θερμαντική και θεραπευτική δράση του οίνου, μάλιστα στα ιατρικά συγγράμματα που κληρονόμησαν οι Βυζαντινοί από την ύστερη αρχαιότητα και ακολούθως αξιοποίησαν. Αρκεί να αναφερθούν ορισμένες επιγραμματικές διαβεβαιώσεις: *Δίδοτε οἶνον πίνειν τοῖς ἐν ὀδύναις. Δίδοτε οἶνον, εἶπε· τὴν καταλελυμένην γὰρ ψυχὴν ἐκθερμαίνεσθαι χρῆ*³⁰. Τις συμβουλές αυτές τις συναντούμε και στα επιγράμματα για τους δώδεκα μήνες, όπου μάλιστα για τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο, τους κατεξοχήν ψυχρούς μήνες, συνιστάται αντιστοίχως *ἄκρατον σπᾶν οἶνον και πῖνε μὴ φείδου κόρου*, ενώ για τους θερμούς μήνες, τον Ιούλιο και Αύγουστο, και μάλιστα για τους συχνάζοντες στα λουτρά δίδονται συμβουλές για *συγκερασμένον ὑπόδροσον ἢ κατάψυχρον κρασίν* από το κροντήρι³¹. Άλλο τόσο θεωρούμε περιττό, ως αυτονόητο, να αναφερθούμε στα ιατρικά συγγράμματα και στις θεραπευτικές συμβουλές που ανάλογα με την περίπτωση της ασθένειας απαγορεύουν αυστηρά ή συνιστούν την κατανάλωση οίνου. Για παράδειγμα, σχεδόν όλοι οι γιατροί απαγορεύουν παντελώς ή μόνον τον άκρατο οίνο στους πάσχοντες από την κατεξοχήν βυζαντινή νόσο, την ποδάγρα³², στις δε φλεγματώδεις φύσεις τα ψυχρά ύδατα, ενώ συνιστώνται ανελλιπώς τα θερμά λουτρά.

Όμως αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει, πάντα σε σχέση με το ποίημα του Λέοντος, είναι ο εντοπισμός στα βυζαντινά κείμενα μαρτυριών, αν υπάρχουν, και οι οποίες

να προτρέπουν αφενός την αποφυγή οίνου, αφετέρου να συνιστούν ως εναλλακτική θεραπευτική αγωγή την υδροποσία-ψυχροποσία και τα ψυχρά λουτρά. Τούτο ενδεχομένως θα μπορούσε να τοποθετήσει μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο όσα αναφέρει ο Λέων στο ποίημά του, πέρα από τις όποιες φιλολογικές μνήμες και τα ποιητικά δάνεια ή μιμήσεις που μπορεί να προταθούν. Άραγε, υπήρξαν γιατροί στα χρόνια του Λέοντος ή έστω στους λίγο πριν από αυτόν χρόνους, οι οποίοι εφάρμοζαν αυτού του είδους τη θεραπεία; Στα χρόνια πάντως του Λέοντος και αμέσως μετά γνωρίζουμε ότι έχαιρε εκτιμήσεως το έργο του Αέτιου του Αμιδιηνού (6ος αιώνας), στον οποίο ο Φώτιος έδινε το προβάδισμα σε σχέση με άλλους γιατρούς. Ο Αέτιος, όπως και ο περίπου σύγχρονός του Αλέξανδρος από τις Τράλλεις, δίνει μεγάλη σπουδαιότητα στη δίαιτα και στα λουτρά³³. Ειδικά στον Αέτιο πλείστες είναι οι προτεινόμενες θεραπευτικές αγωγές με βάση την οινοποσία και τα βαλανεία, θεωρώντας μάλιστα ότι *δοκεῖ γάρ κοινωνίαν τινά ἔχειν πρὸς τό λουτρόν ὁ οἶνος*³⁴. Και στους δύο σπουδαιότατη θέση κατέχει η υδροθεραπεία³⁵, αλλά σχεδόν πάντα απαγορεύεται η επαφή με το ψύχος και την ψυχροποσία, αν και σε κάποιες περιπτώσεις συνιστούνται τα *ψύχοντα λουτρά* όπως για τους *ἐπ' ἐγκαύσει πυρέξαντας*³⁶. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει ιδιαίτέρως είναι ότι στις συλλογές αυτών των δύο και μάλιστα στο 12ο βιβλίο τους (το οποίο σίγουρα θα είχε υπόψη του όχι μόνον ο Φώτιος αλλά και ο Λέων, στον οποίο εξάλλου αποδίδονται μια σειρά ιατρικών έργων)³⁷, σώζονται οι συνταγές για την ποδάγρα ενός φημισμένου ιατρού του τέλους του 5ου αιώνα, του Ιάκωβου Ψύχρηστου³⁸. Ο Ιάκωβος, επωνομαζόμενος Ψύχρηστος, ήταν γιος του γιατρού Ησυχίου από τη Δαμασκό, υπήρξε προσωπικός γιατρός του αυτοκράτορα Λέοντα Α', (457-474) και έγινε διάσημος για τις συνταγές του για την ποδάγρα³⁹. Από

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ

*Χόρταζε πᾶς καὶ πῖνε, μὴ φείδον κόρου
ἐγὼ γὰρ αἶμα καὶ τὰ νεῦρα πηγνύω
μέλη τε ναρκῶ καὶ μεταλλάτῶ φύσιν
πρὸς ὠχρότητα νεκροποιὸν τῷ ψύχει...*

τον Ψύχρηστο δύο είναι τα σημεία που προκαλούσαν από παλιά και προκαλούν πάντα το ενδιαφέρον: η σχέση του με την ποδάγρα και το παράξενο του όνομα. Όσον αφορά την πάθηση, πολύ εύστοχα ο Hunger μάς λέει ότι υπέφεραν από αυτήν δεκατρείς αυτοκράτορες και την παρέλαβε το Βυζάντιο από την ύστερη αρχαιότητα και δεν μπόρεσε να απαλλαγεί ως τις τελευταίες μέρες του⁴⁰. Ποδάγρα και κρασί δεν είχαν ποτέ ιδιαίτερα καλές σχέσεις, ανάλογα δε με τη γνωμάτευση, δηλαδή αν όπως πίστευαν προκαλείται από τον πλεονάσαντα φλεγματικό ή αιματικό ή ξανθοχολικό χυμό, συνιστάται ή απαγορεύεται *πᾶν ὅτι οὖν ψύχειν τε καὶ ὑγραίνειν δυνάμενον*⁴¹. Ο Ψύχρηστος όμως (τον οποίο αντιγράφει ο Αλέξανδρος από τις Τράλλεις, στον οποίο ανήκει και το αναφερόμενο χωρίο) πιστεύεται ότι αντιθέτως συνιστούσε τα ψυχρά λουτρά και βεβαίως απαγόρευε το κρασί. Όσον αφορά δε το Ψύχρηστος, σπανιότατη λέξη, αντίστοιχη του λατινικού *refrigeratum*, θεωρείται ότι το όνομα αυτό δόθηκε στον Ιάκωβο για τα ψυχρά λουτρά που συνιστούσε, ακολουθώντας μια παλιά θεραπευτική παράδοση από την εποχή του Αυγούστου⁴². Στο βαθμό λοιπόν που η ποδάγρα, η απαγόρευση του κρασιού, τα ψυχρά λουτρά και το όνομα Ψύχρηστος συνδέονται αξεδιάλυτα και στο βαθμό που η θεραπευτική αγωγή του Ψύχρηστος, δίπλα σε άλλες, περνά ως δυνατότητα στις ιατρικές συλλογές που διαβάζονται διαχρονικά και βεβαίως στον 9ο αιώνα, δεν αποκλείεται το ποίημα του Λέοντος να βάλλει κατά των γιατρών που ακολουθούν και εφαρμόζουν τη θεραπευτική αγωγή του Ψύχρηστος. Αν μάλιστα ο ιατροσοφιστής Λέων της εποχής του Θεοφίλου έχει κάποιες πιθανότητες να ταυτιστεί με το Μαθηματικό, τότε έχουμε και το εξής επί πλέον επιχείρημα, ότι και οι δύο καταδικάζουν τις θεραπείες με ψυχρό ύδωρ. Ο ιατροσοφιστής αναφέρει κάπου: *ὁ ἐγκέφαλος ἤδεται ταῖς θερμαῖς καταστάσεσι μᾶλλον ἢ ταῖς ψυχραῖς* και αλλού ... *ὅταν ἔχων τις ἐκτικόν ἢ καῦσον διὰ τὴν πολλὴν ζέσιν προσενέγκηται ὑδωρ ψυχρόν πολύ, καὶ σθέση μὲν τὸν πυρετόν, καταψύξη δέ τὸ ὄλον σῶμα, ὡς λοιπὸν γεροντικὴν ἔξιν ἔχειν κἂν ὀλίγων ἐτῶν ὑπάρχη*⁴³. Αξίζει, πάντως να αναφερθεί κάτι που δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα από όσο γνωρίζω. Δυο φημισμένοι αυλικοί γιατροί της εποχής των Παλαιολόγων φέρουν το επίσης παράξενο όνομα Πεπαγωμένος, τόσο συγγενές του Ψύχρηστος. Αναρωτιέμαι μάλιστα αν ο Δημήτριος Πεπαγωμένος, ο προσωπικός γιατρός του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, αποκλήθηκε Πεπαγωμένος για τον ίδιο λόγο που ονομάστηκε ο Ιάκωβος Ψύχρηστος, όταν μάλιστα το γνωστότερο, ζωντανό και εμπειριστατωμένο έργο του είναι και πάλι για την ποδάγρα⁴⁴.

Υποπτεύομαι, λοιπόν, ότι ήδη στα χρόνια του Λέοντος του Μαθηματικού με το θρυλούμενο ως Μέθυσο Μιχαήλ Γ΄, οι περί οίνου και λουτρών αντιλήψεις ανασύρονται από την ύστερη αρχαιότητα και αποκτούν μια επικαιρότητα άνευ προηγουμένου τουλάχιστον για τη βυζαντινή αυλή και τους περί αυτήν και δημιουργείται μια σχετική φιλολογία. Τούτο έχει ήδη επισημανθεί και μελετηθεί για τα αμέσως επόμενα χρόνια και μάλιστα επί Λέοντος του Σοφού⁴⁵, με τον οποίο πλειστάκις ο Μαθηματικός συγγέεται στα διάφορα πονήματα και στις μεταγενέστερες παραδόσεις⁴⁶. Επίσης η σχέση του Χοιροσφάκτη με το Μαθηματικό και η εκτίμησή του προς αυτόν μαρτυρείται σε επίγραμμα που συνέθεσε ο Χοιροσφάκτης μετά το θάνατο του λαμπρού αυτού σοφού του 9ου αιώνα⁴⁷. Ως προς το θέμα που διερευνούμε, λουτρά και οίνος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο η γνωστή σχέση του Λέοντος του αυτοκράτορος με το Λέοντα το Χοιροσφάκτη όσο και η μεταγενέστερη σύγχυση και των

δύο με το Μαθηματικό, αλλά κυρίως οι κοινές κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον και των τριών για τις αντιλήψεις τους περί λουτρών, οίνου και ηδονών. Όσον αφορά το κρασί, είναι χαρακτηριστικά τα διαδραματισθέντα κατά τη διαδικασία του πότου στη μονή Ψαμαθίων (βλ. πιο κάτω αναλυτικότερα) κατά τη νυκτερινή απρόβλεπτη επίσκεψη του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ'. Τα αναφερόμενα κατά την επίσκεψη περί οίνου και κτημάτων στο Πυλιατικόν ενδέχεται να μας οδηγούν και πάλι στην περιοχή των φημισμένων θερμών λουτρών της αμπελόφυτης Βιθυνίας⁴⁸. Με τα λουτρά αυτά, *τά ἐν Πυθίοις θερμά*, τον οίνο και τις τετραγαμικές επιθυμίες του αυτοκράτορος Λέοντος συνδέεται άμεσα ο Χοιροσφάκτης. Στο ποίημά του *Εἰς τὰ ἐν Πυθίοις θερμά*, απαριθμώντας διάφορες πηγές με τις ιδιότητές τους, θα αναφερθεί σε πηγή που *μέθην ποιεῖ* (στχ. 57) και σε μιαν άλλη που το νερό της κάνει να μισήσεις το κρασί: *καί που ποθοῦσιν οἶνον μίσητρόν ἐστὶ ὕδωρ* (στχ. 62-63)⁴⁹. Μάλιστα, κάποια άλλα λουτρά που κατασκεύασε ή ανασκεύασε ο αυτοκράτωρ Λέων και στα οποία αφιέρωσε άλλο του ποίημα ο Χοιροσφάκτης, πιθανώς επ' ευκαιρία του «ηδονικού» τέταρτου γάμου του αυτοκράτορα, θεωρείται ότι έδωσαν μια επί πλέον αφορμή για να κατηγορηθούν όσοι σχετίστηκαν με αυτά για ηδονισμό. Τα λουτρά αυτά πιστεύεται ότι μαρτυρούν επίσης την έκταση της παρουσίας και επικαιροποίησης του ρεπερτορίου της αρχαίας τέχνης στην Κωνσταντινούπολη κατά τη λεγόμενη Μακεδονική Αναγέννηση⁵⁰. Όμως κρασί, λουτρά, έρωτας είναι το κυρίως τρίπτυχο των κατηγοριών που οι Βυζαντινοί εκτοξεύουν εναντίον των Ελλήνων, των οπαδών του Διόνυσου, αλλά και των όποιων εχθρών των ορθοδοξούντων. Αυτές ακριβώς οι κατηγορίες εκτοξεύονται εναντίον του Μαθηματικού, του αυτοκράτορος Λέοντος και βεβαίως του Χοιροσφάκτη. Ο Χοιροσφάκτης κατηγορείται, εκτός πολλών άλλων, και ως *καπηλομηνομετροκανκαλογλύπτης και λαρυγγοφλασκοξεστοχανδοεκλότης*⁵¹. Ο Αρέθας στο *Μισογόη* τον θεωρεί ότι αποτελεί ανάμεσα στο βακχικό θιάσο του τον Ικάριο, δηλαδή το γεωργό της Αττικής, στον οποίο ο Διόνυσος δώρισε το κρασί⁵². Πέρα από τον κοινό τόπο των κατηγοριών αυτών για τη σχέση του Χοιροσφάκτη με το Βάκχο και το κρασί και οι τρεις Λέοντες του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα, ο Μαθηματικός, ο αυτοκράτορας και ο Χοιροσφάκτης θα κατηγορηθούν για την αγάπη των ελληνικών επιθυμιών, των ηδονών, των απόκρυφων επιστημών και γοητειών, της αρχαιοελληνικής γραμματείας και μυθολογίας⁵³, αλλά βεβαίως και για την αγάπη τους για το κρασί και τα θερμά λουτρά. Δεν μπορούσε βεβαίως να είναι διαφορετικά τα πράγματα καθώς, όπως είδαμε, ο Αέτιος, που επαινείται από το Φώτιο, δηλώνει ότι: *δοκεῖ γάρ κοινωνίαν τινά ἔχειν πρός τό λουτρόν ὁ οἶνος*.

Πιστεύω συμπερασματικά ότι το ποίημα του Λέοντος εγγράφεται σε αυτό το πρώιμο κλίμα του δεύτερου μισού του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα και κουβαλά όλες αυτές τις φιλολογικές, ιατρικές και κοινωνικές αντιλήψεις αλλά και τη βιωμένη κλιματολογική πραγματικότητα. Στοχεύει γιατρούς και πιθανόν εκκλησιαστικούς πατέρες και φανατικούς θρησκόληπτους που θεωρούν ακόμη και κάτω από ψυχρότατες καιρικές συνθήκες το νερό *ποτόν φέριστον*, σύμφωνα με τον Ναζιανζηνό και το *θερμόν θαλανεῖον*, αποστασία, προδοσία, σύμφωνα με το Βίο των Αγίων Σαράντα, όταν ένας τους εγκατέλειψε την παγωμένη λίμνη για το θερμό λουτρό. Η θέση του Λέοντος, ο οποίος για τις προωθημένες απόψεις του θα αποκληθεί Έλλην, προβάλλει σκανδαλώδης για την εποχή του και το κήρυγμά του ηχεί αιρετικά ελληνικό:

Εμείς εδώ με τα αμπέλια μας και τα κρασιά μας, με τα γηρατειά μας και τα χιόνια μας, δεν σας έχουμε ανάγκη, ούτε εσάς ούτε τις συμβουλές σας, γιατί αγαπούμε τη ζωή μας και θέλομεν να βλέπομε τον ήλιο. Έτσι το θερμαντικό κρασί εξισώνεται με τον πολιτισμό, την επιβίωση και την ομορφιά της ζωής, οι δε ψυκτικές παραινέσεις άξιες και ευάρισστες στους βαρβάρους. Το ψυχρό, βροχερό, χιονώδες ζώδιο του Υδροχόου που ταλαιπωρεί τη Μακεδονία και τη Θράκη εξορίζεται. Και η εξορία του υποβάλλει κατά μοναδικό τρόπο την αντικατάστασή του από τον Οινο-χόο (Υδροχόος-Οινοχόος) και τους γεμάτους από κρασί αμφορείς, που τους εχθρεύεται το ψύχος και το χιόνι σπάζοντάς τους, και από τα αμπέλια που θάλλουν και τον ήλιο που, παρό το ψύχος, γλυκά ζεσταίνει και κάνει ν' αγαπούμε τη ζωή. Ήλιος, αμπέλια, κρασί και λουτρά προτείνονται, *εί ζῆν θέλομεν*. Πρόκειται για μοναδικό κήρυγμα για τη συμβολή του οίνου στη χαρά της ζωής χωρίς θρησκευτικά συμφραζόμενα και τούτο σε ένα επίσημο Βυζάντιο που μέχρι τότε συνήθως βλέπει τουλάχιστον στην ποίησή του μόνο τους ουράνιους κρατήρες.

Αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή στα ψυχρά κλίματα

Μεταβαίνοντας τώρα από το χώρο των αντιλήψεων στον καθαρά πραγματολογικό, θα εξετάσομε τους στίχους του ποιήματος οι οποίοι υπήρξαν το ερέθισμα της παρούσας ανακοίνωσής. Θα κλείσομε με τα προβλήματα και τα ερωτήματα που γεννούν οι εξής στίχοι:

*.....Είναι Φεβρουάριος μήνας
πολύ ψυχρός· το ζώδιο του Υδροχόου βασιλεύει
και παγώνουν, τώρα που συναντάται με τον ήλιο,
ώς και τα κρασιά σε κάποιους τόπους
και σπάζουν οι αμφορείς από την ψύξη.*

Οι κάποιοι τόποι που αναφέρει το ποίημα, αν και στη γενικότητά τους υποκρύπτουν τη Σκυθία και τις περιοχές του Καυκάσου, έγινε πιστευώ σαφές με την προηγηθείσα ανάλυση ότι συσχετίζονται και συγκρίνονται με κάποιες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Όμως τα κρασιά που παγώνουν από το δριμύ ψύχος μού προκάλεσαν την απορία και την ερευνητική περιέργεια από την πρώτη στιγμή της επαφής μου με το ποίημα του Λέοντος. Άραγε παγώνει, κρυσταλλώνεται το κρασί από το ψύχος; Πριν συμβουλευτώ τους ειδικούς και πριν καταπιαστώ με τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος, προσπάθησα να ελέγξω πειραματικά, αν κάτι τέτοιο είναι εφικτό ή πρόκειται για υπερβολή ποιητική αδεία. Η προσωπική μου εμπειρία δεν με βοηθούσε να αποφανθώ αν πρόκειται για σχήμα υπερβολής ή πραγματολογικό στοιχείο. Γνώριζα, όπως όλοι οι Μεσόγειοι, ότι παγώνει το νερό και το λάδι. Με όλη την αφέλεια του ερασιτέχνη κατέψυξα για κάμποσες μέρες μία φιάλη κόκκινου κρασιού χωρίς όμως τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Το κρασί παρέμεινε κρασί, δεν έγινε πάγος. Ακολούθησε η σειρά του λευκού οίνου, αλλά και πάλι εις μάτην. Πάντα αφελώς αποφεύγω να συμβουλευθώ τους ειδικούς. Η κρυσταλλοποιημένη μύρρα και η ακατάφνηκη βότκα αποτελούσαν δύο ακραία παραδείγματα αλκοολούχων στην κατάψυξη και τα οποία με προκαλούσαν. Θεώρησα λοιπόν ότι για την

αποτυχία του πειράματός μου πιθανώς ευθύνονται, τόσο η ελλιπής ψύξη του παλαιού ψυγείου μου⁵⁴, όσο και η περιεχόμενη στο κρασί αλκοόλη. Υπέθεσα επίσης χαμηλόβαθμους οίνους στους αμφορείς του Λέοντος, αν και εξακολουθούσα να θεωρώ τη συγκεκριμένη αναφορά υπερβολή ποιητική αδειά.

Σε μια πρώτη φάση της έρευνας στράφηκα στην ποίηση για την εύρεση αντιστοίχου θέματος. Προσέχω, λοιπόν, ότι σε υποσημείωση στην έκδοση του ποιήματος από τον Boissonade αναφέρονται παρόμοια θέματα στον Οβίδιο και στο Βιργίλιο⁵⁵. Αν και είναι πολλές οι αναφορές της αρχαίας γραμματείας στη σκυθική ερημία, στο ανήλιο των βορείων και υπερβορείων περιοχών, προτίμησα να προστρέξω, όπως έπραξα για τη διαμάχη υδροποσίας και οινοποσίας, στην *Ελληνική Ανθολογία*, αλλά τελικά δεν συνάντησα κάτι παρόμοιο. Ανευρίσκω όμως θέματα σχετικά με τον παγετό, το ψύχος και την αμπελοκαλλιέργεια στα ψυχρά κλίματα. Ένα σκωπτικό επίγραμμα του Φίλιππου του Θεσσαλονικέως ειρωνεύεται τα αμπέλια του Βορρά με τους *ὄμφακόραγας, ἀπεπάντους δότρνας* που δίδουν *στυφελὴν σταγόνα*. Το Φίλιππο τον ενδιαφέρει εν προκειμένω μόνο το ωμοτόκον κλήμα και όχι ο οίνος, του οποίου την τύχη υπαινίσσεται με τη στυφελὴν σταγόνα και προεξοφλεί την ποιότητα με τα δυσέρημος και ανήλιος και τις νιφόβλητες και κρυμώδεις Άλλεις των Κελτών⁵⁶. Πάντα ο Φίλιππος, σε άλλα επιγράμματά του, λες για να αποδείξει την υπόθεσή μας για προτίμηση των Μακεδόνων επιγραμματοποιών, Αντιπάτρου, Μακεδονίου, ακόμη και Λέοντος, σε θέματα που κλιματολογικά αφορούν τις ευρύτερες περιοχές της πατρίδος τους, θα περιγράψει το θάνατο παιδιού που προσπάθησε να διασχίσει τον παγωμένο Έβρο της Θράκης και αλλού θα βάλει το αηδόνι να καταριέται το Βοριά και το σκληρό άνεμο της Θράκης⁵⁷. Αν όμως για το Φίλιππο τους *ὄμφακόραγας, ἀπεπάντους δότρνας* μόνο στους Κέλτες συναντούμε, σύμφωνα με τον Ιουλιανό τον Παραβάτη, που στα νιάτα είχε ασχοληθεί με την αμπελοργία στη Βιθυνία⁵⁸, λείπουν στους Κέλτες τα σταφύλια, και το κρασί τους, δηλαδή το ζύθο, τον φτιάχνουν με τα δημητριακά. Τα αντιθετικά μάλιστα ζεύγη Βορράς-Νότος, Διώνυσος-Δήμητρα, Βρόμιος-Βρόμος, στάχυα-βότρυες, οίνος-ζύθος βρίσκουν από τον Ιουλιανό, που γνώρισε το κλίμα και τις καλλιέργειες Κελτών και Βιθυνών, την πιο εκφραστική τους αξιοποίηση σε επίγραμμά του που υπάρχει στην *Ανθολογία*⁵⁹. Πάντως τόσο για τους Κέλτες όσο και για τον Κιμμέριο Βόσπορο υπάρχουν τεκμήρια για παραγωγή και κατανάλωση εγχωρίου οίνου⁶⁰. Τέλος, χωρίς να εντοπίσω στην *Ελληνική Ανθολογία* το θέμα του παγωμένου κρασιού, διαπιστώνω ότι τη σχέση Βορρά-Νότου με κεντρικό θέμα τον κρύσταλλο, δηλαδή το κρυσταλλιασμένο από την παγωνιά νερό, περιγράφει εκφραστικότερα ένα ακόμη επίγραμμα της *Ελληνικής Ανθολογίας* που αποδίδεται στον Κλαυδιανό: *Κρύσταλλε, πες μου, εσύ νερό που έγινες πέτρα, ποιος σε πάγωσε; – Ο Βοριάς. – Και ποιος σε έλιωσε; – Ο Νότος*⁶¹.

Στην πορεία λοιπόν της έρευνάς μου για παγωμένα κρασιά εγκαταλείπω την ποίηση και στρέφομαι σε διαφορετικής φύσεως κείμενα. Οι βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, αλλά και η αγιολογία, μού επεφύλασαν εκπλήξεις. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, στα χρόνια του Ιουστινιανού υπάρχουν οινώνες στους οποίους οι πίθοι θάβονται μερικώς μέσα στο χώμα και κάποιο φθινόπωρο (πιθανώς πριν το 533) γεμίζονται με μούστο ή νέο κρασί και ακολούθως το στόμιό τους καλύπτεται με πηλό⁶². Αργότερα, από τον αναβρασμό επέρχεται η ρήξη των πίθων που πιθανώς είχε καθυστερήσει λόγω του ψύχους. Το ψύχος ουσιαστικά συμπεραίνεται από την

καθυστερημένη ζύμωση του μούστου που έγινε μήνες αργότερα, φαινόμενο συχνότατο σε περιοχές με χαμηλές θερμοκρασίες. Το συμβάν όπως εξιστορείται από τον Προκόπιο και τοποθετείται στην ασιατική πλευρά της Προποντίδας, στο Παντείχιον⁶³, μου ήταν ακόμη αρκετά σκοτεινό και δεν επέτρεπε παραπέρα αξιοποίηση. Είχα όμως την υποψία ότι κλιματολογικοί λόγοι προκάλεσαν τη διακοπή ή την καθυστέρηση της ζύμωσης (βλ. παρακάτω Παράρτημα ΙΙ, Οινώνες Βελισσαρίου).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα ιστορία ψύχους συνάντησα στο Βίο του Διανήλ του Στυλίτη που έζησε στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης κατά τα τέλη του 5ου αιώνα. Ο όσιος είχε στήσει την κολώνα του μέσα σε κτήμα κοντά στους αμπελώνες του βασιλικού αξιωματούχου Γελανίου, ο οποίος θέλησε να εκδιώξει τον όσιο. Μια τιμωρός καταιγίδα με χαλάξι, ομίχλη και βίαιο άνεμο θα ξετινάξει κυριολεκτικά τον αμπελώνα, εποχή τρυγητού:... *ἤλθεν ὄμβρος σύν χαλάξῃ, ὥστε πάντα τὸν καρπὸν τῶν ἀμπελῶν ἀπολέσθαι καὶ τὰ φύλλα καταξανθῆναι· ἦν γὰρ καιρὸς τρύγῃς*. Το δε χειμώνα ο αμπελώνας θα πρέπει να δέχτηκε ακόμη ένα πλήγμα από το χιόνι και τον παγετό, καθώς ο ίδιος ο όσιος αν και μέσα στη βούτη που του είχαν τοποθετήσει πάνω στην κολώνα, κυριολεκτικά θα καταψυγεί⁶⁴. Σύμφωνα με το Μεταφραστή, ο Διανήλ θα μεταβληθεί σε κρύσταλλο και *κρυστάλλινον ἄν τις ὠνόμασεν ἄνθρωπον ἢ νεκρὸν ὄντα*, δηλαδή αυτό ακριβώς που φοβάται ο Λέων στην ποίησή του⁶⁵. Τούτα συμβαίνουν μάλιστα στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντος Α' τον οποίο αν και εθεράπευσε ο Ψύχρηστος, όπως αναφέραμε παραπάνω, όμως *εγένετο τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἀρρωστίᾳ περιπεσεῖν τὸν εὐσεβῆ βασιλέα Λέοντα τὸν μέγαν, ἐν ᾗ καὶ μακαρίως ἐτελεύτησεν* και όσα ακολούθως διαδραματίστηκαν για τη διαδοχή του συνέβησαν *χειμῶνος ὄντος βαρυτάτου*⁶⁶. Το ίδιο περίπου συμβάν με αυτό του Διανήλ επαναλαμβάνεται και στους βίους άλλων ασκητών και μάλιστα στυλιτών, ώστε το θέμα καταντά κοινός τόπος, καθώς μάλιστα η συγκεκριμένη άσκηση προϋποθέτει έκθεση του ασκητή στα φυσικά φαινόμενα, δηλαδή στα καύματα του θέρους και στο δριμύ ψύχος του χειμώνα. Στο Βίο του οσίου Αλυπίου, που πιθανώς έζησε στον 6ο – αρχές 7ου αιώνα, η εγκαρτέρηση του οσίου στον παγετό παραλληλίζεται με το μαρτύριο των Αγίων Τεσσαράκοντα στην παγωμένη λίμνη της Σεβάστειας. Χαρακτηριστικά μάλιστα λέγεται ότι ο όσιος *τῶ παγετῶ τῶν τοσούτων ἐτῶν... πηγνύμενος*, ούτε μια στιγμή διανοήθηκε να μιμηθεί εκείνον τον ένα από τους Τεσσαράκοντα που εγκατέλειψαν τον αγώνα *ἐλπίδι τοῦ θαλανείου*⁶⁷. Σε μια περίπτωση μάλιστα στο Βίο του Λουκά του Στυλίτου, στο 10ο αιώνα, αφού γίνει η αναπόφευκτη αναφορά στην *καταρραγεῖσα χιόνα, στη δριμύτητα τοῦ κρυσταλλωθέντος παγετοῦ* που κράτησε περίπου τρεις μήνες σε περιοχή του θέματος των Ανατολικῶν, θα εξιστορηθεί πῶς αργότερα ο όσιος, όταν ασκήτεψε σε κίονα κοντά στο Βόσπορο, *ἐν τοῖς Εὐτροπίου*, θεράπευσε το νόσημα του ναύκληρου από τη Χαλκηδόνα, συνιστώντας του να αποφεύγει *παντί τρόπῳ τὴν ψυχροποσία και τὸ τάχος παρασχεῖν τῶ πάσχοντι οἶνον ἀκράτου ποτήριον πιεῖν*⁶⁸. Περίπου στα χρόνια του Λουκά του Στυλίτου, αν όχι στα ίδια χρόνια, που μνημονεύεται ο παγετός στο θέμα Ανατολικῶν, σημειώθηκε το μέγα ψύχος το 927 *ὥστε κρυσταλλωθῆναι τὴν γῆν ἐπὶ ἡμέρας ρκ', ὅθεν καὶ γέγονεν ὁ μέγας λιμός*⁶⁹. Τελικά οι ψυκτικές παραινήσεις κάποιων ιατρῶν, όπως αυτές του γιατροῦ στο ποίημα του Λέοντος, προβάλλουν εκτός τόπου και χρόνου, ὄντως για Αιγυπτίους και Ινδούς και όχι για Μακεδόνες και Θρακιώτες.

Ένα άλλο κείμενο, στο οποίο αναζητήσα μαρτυρίες για παγωμένα κρασιά είναι τα *Γεωπονικά*. Στο έργο αυτό, που μάλλον έχει εκπονηθεί στον 6ο αιώνα, πλείστες όσες είναι οι αναφορές στην πάχνη, τον παγετό και τον κρύσταλλο που εχθρεύονται την αμπέλο, αλλά ουδέν για το ζητούμενο. Ειδική μέριμνα συνιστάται για τις υγρές περιοχές που παράγουν σταφύλια, συνεπώς κρασί, και δίδονται συμβουλές για την αποφυγή ασθενειών και αδύνατων κρασιών. Σαφέστατη γίνεται μάλιστα η διαφοροποίηση της καλλιεργούμενης αμπέλου ανάμεσα στα νότια θερμά κλίματα και στα βόρεια. Κατά περίπτωση δε και κατά συγγραφέα προτείνονται διάφορες τεχνικές καλλιέργειας που λαμβάνουν υπόψη το κλίμα, το έδαφος, τις επιθυμητές ποικιλίες σταφυλών, αλλά και την ποιότητα του προσδοκούμενου οίνου⁷⁰. Ενδιαφέρουσα όμως είναι και πάλι η εμπλοκή των Αγίων Τεσσαράκοντα στα προγνωστικά για τις αλλαγές του καιρού που οφείλουν να γνωρίζουν οι καλλιεργητές: *ἀπό τῆς ἑβδόμης τοῦ Μαρτίου μηνός, ἕως τῆς θ', τοῦ αὐτοῦ μηνός, εἴθθεν ἐπί τό ψυχρότερον τρέπεσθαι ὁ ἀήρ, κατ' ἐκείνας γάρ τὰς ἡμέρας καί οἱ μ' Μάρτυρες, τοῖς πάγοις παραδοθέντες ἑμαρτύρησαν*⁷¹. Αυτά προτείνουν τα *Γεωπονικά* κατά την ιστορική περίοδο που επισυμβαίνουν μεγάλες κλιματολογικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές που διαπιστώνονται γύρω στο 200 με 500 μ.Χ., αλλά και λίγο αργότερα, θεωρήθηκαν από μερίδα ιστορικών ως ένας από τους λόγους της κατάρυσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ορισμένοι κάνουν απλώς λόγο για μια τάση ψύχρασης του κλίματος της Ευρώπης κατά τους χρόνους αυτούς⁷². Η διαπιστωμένη μάλιστα εγκατάλειψη καλλιεργειών, όπως αυτής της αμπέλου προς όφελος των δημητριακών στα βόρεια κλίματα του Βυζαντίου θεωρείται ότι οφείλεται στις κλιματολογικές αλλαγές, αλλά οι περισσότεροι σήμερα ερευνητές απορρίπτουν τις θέσεις αυτές. Η εγκατάλειψη

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

*Ἐγὼ δὲ κείρω θότρουας τῶν ἀμπέλων,
τούτους δὲ ληνοῖς ἐκθλίβων τεύχω πόμα,
οἶνον πόσιν ἤδιστον εἰς ἀρχὴν ἔτους*

υπήρξε μάλλον αποτέλεσμα πολιτικής βούλησης, πληθυσμιακών και κοινωνικών ανακατατάξεων. Το κλίμα έρχεται να προσθέσει το ειδικό βάρος του⁷³.

Ως συνέπεια των παραπάνω διαπιστώσεων και θεωρώντας αδιέξοδη την αναζήτηση παγωμένων κρασιών, αποφάσισα να στρέψω την έρευνά μου στην ανεύρεση πληροφοριών κυρίως για δριμείς χειμώνες και για τις επιπτώσεις τους στην αμπελοκαλλιέργεια. Διαπίστωσα ότι υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες για τους δριμύτατους χειμώνες στην περιοχή της Θράκης και του Ευξείνου Πόντου, όπου ενδεχομένως τα κρασιά γίνονταν πάγος, χωρίς βεβαίως κάτι τέτοιο να μνημονεύεται. Π.χ. το 709, σύμφωνα με το Θεοφάνη, *χειμώνος δέ γενομένου βαρυτάτου εν τῇ Θράκη, ὥστε τὴν γῆν ἐπὶ ἡμέρας ρ' μὴ φαίνεσθαι ἐκ τῆς κρυσταλλωθείσης χιόνος*⁷⁴. Το δριμύ ψύχος (με τα παγόβουνα που περνούν το Βόσπορο) το 763/4 αναφέρεται επίσης από το Θεοφάνη και τον πατριάρχη Νικηφόρο και συμπίπτει με τα αμέσως πριν από τη γέννηση του Λέοντος χρόνια⁷⁵. Ανεξαρτήτως του προβλήματος που προκύπτει από τη λεπτομερή περιγραφή του ψύχους αυτού από το Θεοφάνη, δηλαδή αν όντως ο ίδιος παιδί υπήρξε αυτόπτης μάρτυς και ανέβηκε σε έναν από τους πάγους ή αν πρόκειται για σημειώσεις άλλου, τα συμβάντα κατά τον παγετό αυτό πρέπει να προκάλεσαν το ζωηρότατο ενδιαφέρον των συγχρόνων και να εντυπώθηκαν ανεξίτηλα στη μνήμη τους. Το φαινόμενο αυτό πρέπει να θρυλλείται ως κάτι το μοναδικό και παράδοξο από τους μεταγενεστέρους, πιθανώς ως σχετικά πρόσφατο ακόμη και στη γενεά του Λέοντος. Αξιοσημείωτη πάντως είναι η διαχρονική σύνδεση ενός παγωμένου ποταμού, μιας λίμνης ή του κρυσταλλωμένου Βοσπόρου με τα παιχνίδια των μικρών παιδιών. Για τον κρυσταλλωμένο μάλιστα Έβρο της Θράκης μάς σώζονται δύο επιγράμματα, σε ένα από τα οποία (1ου αιώνα π.Χ.), το βυζαντινό λήμμα περιγράφει το θέμα του επιγράμματος: *εις παιδίον ὃ διερχόμενον τόν ποταμόν ἔβρον κρυσταλλωθέντα καί τοῦ πάγου περιωραγέντος ἐξολισθῆσαν διεκόπη τὴν κεφαλὴν ὑπὸ τοῦ παγετοῦ καί τέθνηκεν*⁷⁶. Το χειμώνα του 792 οι ανατολικές πηγές σημειώνουν το υπερβολικό ψύχος στην περιοχή του θέματος της Χαλδίας και πιθανώς στην Αμισό(;) που είχε ως συνέπεια τέσσερις χιλιάδες Άραβες να χαθούν και πολλών αξιωματούχων να σαπίσουν τα πόδια από το χιόνι⁷⁷. Ἢδη αναφερόθηκα στον παγετό που μνημονεύεται στο Βίο του Λουκά του Στυλῆτη, πιθανώς ο ίδιος με αυτόν του 927-928 επί Ρωμανού Λακαπηνού. Για το Βυζαντινό λοιπόν άνθρωπο οι περί τον Εύξεινο Πόντο χώρες, οι περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, εξαιρουμένων των παραλίων του Αιγαίου, ανήκουν κλιματολογικά στις ψυχρές ζώνες και αποκαλούνται χειμερινοί τόποι, όπως η χώρα των Σκυθών *θαμά νιφετῶ παλυνομένης καί ἀδύνατον ὄν αὐτοῖς ἄνευ κρυμῶδους καταστάματος διατεύειν*. Δηλαδή, δεν μπορεί να επιβιώσει κάποιος στους τόπους αυτούς αν δεν διαθέτει ειδικό κατάλυμα εναντίον του ψύχους⁷⁸. Είναι ακριβώς οι ίδιες αντιλήψεις που συναντούμε στο Λέοντα. Πάντα για τους Βυζαντινούς η σημερινή Βουλγαρία και νότια Σερβία, αν και διαθέτουν κάποιους αμπελώνες, προσφέρουν λίγους καρπούς, ανήκουν στη ζώνη των δημητριακών και της θήρας και προσβλέπουν πάντα στην ευκρασία της θάλασσας του Αιγαίου, της ελιάς και της αμπέλου. Πρόκειται για μια ιστορία που πολύ φοβάμαι ότι πάντα θα βρίσκεται στην επικαιρότητα. Ο βαλκανικός βορρᾶς κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο εποφθαλμιά τον εύκρατο νότο. Αν και, σύμφωνα με τους μελετητές, μια σταδιακή, αλλά όχι εντυπωσιακή αναθέρμανση του κλίματος παρατηρείται από το 12ο αιώνα και συνοδεύεται

με εκχερσώσεις και καλλιέργειες, πάντα οι περιοχές αυτές ανήκουν στο χώρο του ψυχρού βίου της χαλάρης και του κρυστάλλου και περιποθούν τα δώρα του Διονύσου από τα Φλεγραία πεδία της Χαλκιδικής. Οι κλιματολογικές αυτές ιδιομορφίες και οι επιπτώσεις τους στις καλλιέργειες σίγουρα είχαν απασχολήσει το Λέοντα. Ο Λέων ως επίσκοπος Θεσσαλονίκης είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το κλίμα της περιοχής αυτής και έδωσε μάλιστα ορισμένες συμβουλές που είχαν ως αποτέλεσμα μεγάλη ευφορία και ευκαρπία⁷⁹. Πάντως, στο 10ο αιώνα οι αμπελώνες της μονής Ψαμαθίων στην ευρωπαϊκή ακτή παρήγαγαν *οἶνον στυγηρᾶς ἀμπέλου*, όταν η Βιθυνία τα ίδια χρόνια και μάλιστα η Νίκαια έδινε κάλλιστο *οἶνον δεσποτικόν*⁸⁰. Όταν λοιπόν, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, ο αυτοκράτορας Λέων ο Σοφός θα επισκεφθεί το νεοϊδρυθέν μοναστήρι των Ψαμαθίων και θα αποκαλέσει τον εντόπιο οίνο που θα του προσφέρουν *οἶνον στυγηρᾶς ἀμπέλου*, θα δωρήσει στη μονή, λες για να διορθώσει και να καλύψει μια έλλειψη, κτήματα στο Πυλιατικόν⁸¹. Δεν γνωρίζουμε αν το Πυλιατικόν σχετίζεται με την αμπελόφυτη περιοχή των Πυλών της Βιθυνίας, όπου ως γνωστό άρρεσε πολύ στο Λέοντα τον αυτοκράτορα να διαμένει. Στην περιοχή αυτή βρισκόνταν και τα Πύθια θεριά, λουτρά για τα οποία πιστεύεται τελικά ότι ο Χοιροσφάκτης έγραψε ένα ακόμη, προβληματικό όμως ως προς την πατρότητά του, ποίημα. Ο Λέων ο αυτοκράτορας είχε μάλιστα κατασκευάσει ένα δεύτερο δρόμωνα για να τον συνοδεύει η αυλή του, όταν επισκεπτόταν την περιοχή αυτή⁸². Ο δε Λέων Χοιροσφάκτης, γνωστός για τις «σκυθικές» πρεσβείες του και την αλληλογραφία του με το βασιλιά των Βουλγάρων Συμεών, όταν εξορίστηκε, σε επιστολή του θα χρησιμοποιήσει κοινούς τόπους για να περιγράψει την οικτρά του κατάσταση συσχετίζοντας *τούς τῶν θορειῶν θαρδάρων πάντως σκυθικότερους* εχθρούς του με τον *δξίνην οἶνον καί έντροπιάν* που κι αυτόν ακόμη στερείται στην εξορία του⁸³, έλλειψή τους δε σημαίνει εξορία, δυστυχία και δυσπραγία. Αμπέλια, κρασιά και θεριά λουτρά και πάλι μαζί για την υγεία των φλεγματικών φύσεων. Αν όμως ο οίνος των Ψαμαθίων δεν έτυχε της επιδοκμασίας του αυτοκράτορα Λέοντος και ο οίνος στην εξορία του Χοιροσφάκτη και οι εχθροί του παρουσιάζονται σκυθικότεροι των Σκυθών, πλείστες άλλες περιοχές της παράλιας Θράκης, αντίθετα με περιοχές της ενδοχώρας της, φημιζόνταν για τα κρασιά και τα καηλεία τους, όπως η περιοχή της Ραιδεστού και Γάνου. Στην περιοχή μάλιστα της Ραιδεστού το ευκτήριον του μεγαλομάρτυρος Γεωργίου *μέσον τῶν ἀμπελώνων* φημιζόταν ως χώρος αναψυχής⁸⁴.

Χωρίς λοιπόν να συναντήσω αναφορές σε παγωμένα κρασιά ως το 10ο αιώνα συνέχισα την έρευνά μου και στους επόμενους αιώνες, την οποία θεωρώ χρήσιμο να παραθέσω σε παράρτημα (Παράρτημα IV). Πρόκειται για μια συνοπτική, επιλεκτική παρουσίαση μαρτυριών σχετικών με την αμπελοκαλλιέργεια στα ψυχρά κλίματα και των αντιλήψεων για τον εκεί παραγόμενο οίνο. Μια μαρτυρία όμως του 14ου αιώνα με οδήγησε απροσδόκητα, αλλά εμμέσως, στα παγωμένα κρασιά που αναζητούσα και στο ποίημα του Λέοντος. Η μαρτυρία αυτή υπάρχει στο Βίο του αγίου Ρωμύλου, αυτού του ερημίτη των Βαλκανίων του 14ου αιώνα, που έζησε στις παγωμένες λίμνες και τα ποτάμια των βυζαντινοβουλγαρικών συνόρων⁸⁵. Ψάρευε, λέει, ο ερημίτης ανοίγοντας μια τρύπα μες στον πάγο σε μια λίμνη παγωμένη που τα νερά της είχαν παντού πετρώσει (*τά ὕδατα εἰς λίθου άντιτυπιάν*). Όμως ήτανε τέτοια η παγωνιά που, όπως αναφέρει ο Βίος, καταψύχτηκε ο όσιος, όπως ακριβώς οι Τεσσα-

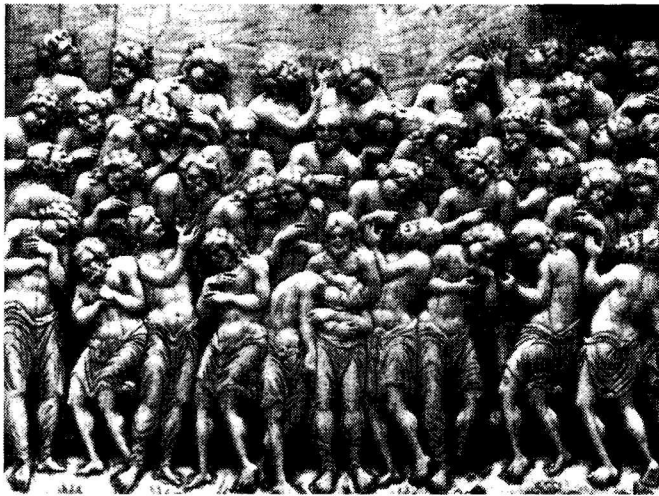
ράκοντα μάρτυρες στην παγωμένη λίμνη της Σεβάστειας⁸⁶. Τελικά, μετά και αυτήν την ύστατη αναφορά στους Τεσσαράκοντα μάρτυρες, όταν έχουν προηγηθεί αυτές στο Βίο του Αλυπίου που αναφέραμε πιο πάνω, στα *Γεωπονικά* και βεβαίως στο βιογραφικό του Λέοντος, αποφάσισα, χωρίς να ελπίζω ουδέν το αξιόλογο, να ψάξω το ζητούμενο θέμα των παγωμένων κρασιών στα κείμενα των κατεξοχήν αγίων του χιονιού. Ανατρέχοντας λοιπόν στα κείμενα που αναφέρονται στους μάρτυρες της παγωμένης λίμνης ανακάλυψα μοναδικές περιγραφές παγετού, αγγεία που σπάζανε όταν το κρασί τους καταψυχόταν, παγετούς και θερμά βαλανεία αλλά και μια γενική θεματική που φωτίζει πολλαπλώς το ποίημα του Λέοντος. Επρόκειτο τελικά αυτά τα εγκώμια και οι διάφοροι λόγοι προς τιμήν των Τεσσαράκοντα αγίων, που την ημέρα του μαρτυρίου τους, που πέφτει πάντα την Τεσσαρακοστή και που σύμφωνα με τα *Γεωπονικά*, *εἴωθεν ἐπὶ τὸ ψυχρότερον τρέπεσθαι ὁ ἀήρ*⁸⁷, να αλλάξουν ριζικά την εικόνα της έρευνας και των αναζητήσεών μου για το ποίημα και τα παγωμένα κρασιά του.

Ουράνιοι αμπελώνες και θείοι βότρες... όταν τα κρασιά γίνονται πάγος..., αλλά και κρασί αν θέλομε να ζούμε και να βλέπομε τον ήλιο!

Ο Γρηγόριος Νύσσης (4ος αιώνας), ο συγγραφέας των εγκωμίων στους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες της Σεβάστειας, υπήρξε επίσκοπος στην περιοχή, γνώριζε το κλίμα της και σε μια περίπτωση μάλιστα το αναφέρει στο εγκώμιο⁸⁸. Οι κλιματολογικές αναφορές του με αφορμή το εγκώμιο αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες ιδιαίτερα για τις επιπτώσεις του μεγάλου ψύχους στις καλλιέργειες και στον ανθρώπινο οργανισμό. Και επιτέλους, μετά από τόση έρευνα, σε ένα εγκώμιο του Γρηγορίου στους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες ανευρίσκω το θέμα των κρασιών που πηξουν από το ψύχος: *οὕτως ὁ οἶνος ὅταν παγῆ μορφοῦται πρὸς τὸν περιέχοντα πίθον*. Περιγραφές, όπως *δυσχείμερος* και *πρόσοικος χώρα*, οι παροιμιακές αντιθετικές συγκρίσεις με Ινδούς, οι χιόνες και κρύσταλλοι, οι αναφορές σε αμπέλους και σταφυλές είναι ακριβώς όμοιες με αυτές του ποιήματος του Λέοντος (βλ. παρακάτω Παράρτημα III, Παράλληλα Γρηγορίου Νύσσης και Λέοντος). Ο Γρηγόριος, αφού εκθέσει τις απόψεις του για το ψύχος και τις συνέπειες του παγετού στο φυσικό περιβάλλον, θα καταθέσει τέλος τη θεολογική ερμηνεία του μαρτυρίου. Σε πλείστα σημεία συμπίπτει απολύτως με τις απόψεις που εκθέτει και ο Μέγας Βασίλειος σε ομιλία του επίσης στους Αγίους Τεσσαράκοντα⁸⁹. Μια όμως θεολογική αντίληψη της ζωής διαφοροποιεί και τους δύο πατέρες, Βασίλειο και Γρηγόριο, από το Λέοντα, και βεβαίως τα αντίστοιχα διαφορετικής στόχευσης κείμενα: *ὁ μοχθηρὸς χειμῶν οὐκέτι μοι δοκεῖ χαλεπός· οὐδέ σχετιάζω κατὰ τῆς ἐνεστώτος καιροῦ ἀγριότητος... εὐεργετοῦσι γὰρ καὶ ἐχθροὶ μὴ θέλοντες...*⁹⁰.

Αλήθεια, ποια μπορεί να είναι η σχέση του ποιήματος του Λέοντος για το κρασί με τους Βίους των Σαράντα Μαρτύρων του ψύχους, τις ομιλίες και κυρίως με τα εγκώμια του Γρηγορίου και όλη τη σχετική φιλολογία γύρω από το μαρτύριο; Άραγε, οι όποιες ομοιότητες αποτελούν κοινούς φιλολογικούς τόπους, χωρίς καμία άλλη ιδιαιτερότητα και επιτρεπόμενη ερμηνεία και απλώς το δομὸ ψύχος αυτόματα φέρνει ως συνειρμούς την έλλειψη αμπελοκαλλιέργειας, τους παγωμένους και σπασμένους

αμφορείς οίνου και τις συγκρίσεις με Ινδούς και Αιγυπτίους; Μήπως τις ίδιες συγκρίσεις δεν διαπιστώνομε στο Μετοχίτη (14ο αιώνα), που βέβαια δεν αναφέρει παγωμένους αμφορείς κρασιού, όταν περιγράφει το κρασί και το κλίμα του Διδυμοτείχου; (Βλ. Παράρτημα IV). Ποια, τέλος, μπορεί να είναι η σχέση των Σαράντα Μαρτύρων του χιονιού με την καλλιέργεια και τη γεωπονία, όταν η αναφορά σε αυτούς θεωρείται ότι αποτελεί μια από τις ελάχιστες μεταγενέστερες του βου αιώνα προσθήκες που υπάρχουν στα *Γεωπονικά*⁹¹; Με βάση ορισμένα βιογραφικά στοιχεία του Λέοντος οι παραπάνω ερωτήσεις θα μπορούσε να διατυπωθούν διαφορετικά. Άραγε, τα εγκώμια για τους Αγίους Σαράντα που σίγουρα θα διαβάζονταν συχνότατα στην εκκλησία των Αγίων Σαράντα, όπου δίδασκε ο Λέων, δεν τροφοδότησαν την ποιήσή του με ένα ειδικό και όχι ιδιαίτερα συχνό μοτίβο, αυτό του *ὁ οἶνος ὅταν παγῆ μορφούται πρὸς τὸν περιέχοντα πίθον... ἢ ὕελος δέ καὶ ὄστρακον περιρραγέντα τοῖς ὑγροῖς διαθρύπτεται* και το οποίο περνά στο ποίημά του ως *πήγνυσι καὶ τὸν οἶνον ἔν τισιν τόποις τούς τ' ἀμφορεῖς ῥήγνυσιν ἐκ τῆς ψύξεως*; Τό *ἔν τισιν τόποις*⁹² του ποιήματος γιατί να μην υποκρύπτει στη γενικότητά του μια πιο συγκεκριμένη αναφορά πολύ γνωστή στο Λέοντα από τα εγκώμια των μαρτύρων, στην εκκλησία των οποίων τόσα χρόνια δίδασκε; Στα παραπάνω ερωτήματα μια καταφατική απάντηση θα ήταν πολύ πιο κοντά στην αλήθεια από το να αναζητούμε, όπως κάνουν πολλοί, τις ψυκτικές πρακτικές και τα σχετικά θέματα μόνον στην εποχή του Αυγούστου (βλ. παρακάτω Παράρτημα I). Στο σημείο αυτό μάλιστα ένα ακόμη ποιητικό έργο του Λέοντος έρχεται να επικυρώσει την υπόθεσή μας. Στο έργο *Ἰὼβ ἢ περὶ ἀλυπίας καὶ ὑπομονῆς*, με αφορμή την ιστορία του Ιὼβ δίδονται διάφορα παραδείγματα ως φάρμακα λύπης. Το πολύστιχο αυτό ποίημα με αναφορές σε πότους, κωμαστές, κρατήρες, επιτύμβιους οίνους, Ανακρέοντες, Διόνυσους, χωρίς να αφίσταται από την επίσημη χριστιανική θέση των αχράντων χορειῶν, τις οποίες όμως ο Λέων βλέπει να τραγουδοῦν το βακχικό *Εὐοὶ εὐάν(!)*⁹³, αποτελεί έναν ύμνο

Οι Άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες (Ελεφαντοστόν 12ου αιώνα, Μουσείο Βερολίνου).

στην ανθρώπινη υπομονή, παρηγορία, στην ευφροσύνη και ευθυμία, στον ήλιο και στην ελπίδα. Ελάχιστες θεολογικές αναφορές υπάρχουν στο ποίημα και το μόνο χριστιανικό παράδειγμα είναι αυτό της υπομονής και αλυπίας της μητέρας ενός από τους Σαράντα Μάρτυρες. Κέντρο του ενδιαφέροντος του Λέοντος είναι η πρακτική, ανθρωπιστική και ελάχιστα θεολογική προσέγγιση του προβλήματος της λύπης⁹⁴. Δεν είναι τυχαίο ότι το ποίημα ανοίγει με το χαρμόσυνο *Ἀρχόμεθ' εὐφροσύνης· καὶ γὰρ τάδε φάρμακα λύπης...* για να συνεχίσει παρακάτω, αφού αναφερθεί στον Ιώβ και σε πλήθος αρχαία παραδείγματα, *ὅτι δεῖ ὅσον ἐνδόμεν, τόσον εὐθυμείν καὶ ἀείδειν* (στχ. 225) και ακόμη πιό κάτω *εὐθυμέειν χρῆ* (στχ. 277). Δεν είναι επίσης τυχαία η αναφορά στην ανθρώπινη σκηνή της μητέρας του επεισοδίου στην παγωμένη λίμνη της Σεβάστειας, με το μαρτύριο των Σαράντα Μαρτύρων, όπως αυτή μας παραδίδεται στην ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου. Αυτό επισημαίνεται μάλιστα από τον εκδότη που συσχετίζει τη συγκεκριμένη αναφορά με τη διδασκαλία του Λέοντος στην εκκλησία των Αγίων Σαράντα⁹⁵. Πιστεύουμε λοιπόν συμπερασματικά ότι και τα δύο αυτά ποιήματα αποτελούν αναμφισβήτητα⁹⁶ έργα του Λέοντος του Μαθηματικού, ο οποίος, έχοντας διδάξει χρόνια στη συγκεκριμένη εκκλησία, μεταφέρει στα έργα του θέματα από την ιδιαίτερα οικεία σε αυτόν αγιολογία τη σχετική με το μαρτύριο στην παγωμένη λίμνη της Σεβάστειας όπου το ψύχος, όπως αναφέρει ο Νύσσης, κάνει τα κρασιά να γίνονται πάγος. Κι όταν παγώνει το κρασί, το ψύχος είναι δριμύτατο, θανατηφόρο.

Τελειώνοντας την αναλυτική αυτή εξέταση του ποιήματος του Λέοντος αξίζει να σημειωθεί το εξής σημαντικό για τις αντιλήψεις του 9ου αιώνα. Στα εγκώμια των αγίων του ψύχους, των Σαράντα Μαρτύρων, κυρίαρχο, επαναλαμβανόμενο μοτίβο είναι μια θεώρηση της ζωής που, λαμβανομένων υπόψη των ιδιαιτεροτήτων της κάθε περίπτωσης, βρίσκεται στον αντίποδα της θεώρησης του Λέοντος. Για τους πατέρες του 4ου αιώνα, και για όσους φανατικά τους ερμηνεύουν: *Δριμύς ὁ χειμών, ἀλλὰ θερμός ὁ παράδεισος· ἀλγεινὴ ἢ πῆξις, ἀλλ' ἡ δεῖα ἢ ἀνάπανσις*⁹⁷. Δηλαδή, με άλλα λόγια, στη συγκεκριμένη περίπτωση το μαρτύριο του ψύχους, η δριμύτητά του και το άλγος του οδηγούν στη γλυκεία ανάπαυση του θερμού παραδείσου, δηλαδή στο θάνατο. Είναι αυτό που αποκαλέσαμε στον τίτλο του κεφαλαίου μας «ουράνιοι αμπελώνες και θείοι βότρυες... όταν τα κρασιά γίνονται πάγος» από το ψύχος. Για το Λέοντα όμως, όπως διαπιστώσαμε, υπάρχει το θερμαντικό κρασί ως φάρμακο ψύχους, αν θέλομε να ζούμε και να βλέπομε τον ήλιο! Και για να κλείσομε τη διαχρονική αυτή επισκόπηση της σχέσης ψύχους και οίνου, θα αναφερθούμε στην αξιοποίηση του ζεύγους αυτού από το Φιλή (14ο αιώνα), γνωστό ποιητή για την οινική επαιτεία και τη σχέση του με τα οινοφόρα πεδία της Θράκης και της Μακεδονίας⁹⁸. Στο Φιλή, λοιπόν, σε ποίημά του πιθανώς αφιερωμένο στο Θεόδωρο Κουβαρά, διαπιστώνομε επίσης την αντιστροφή που υποψιαζόμαστε ότι συντελείται στο ποίημα του Λέοντος. Όμως δεν είναι τόσο η θεώρηση της ζωής και οι αντιλήψεις περί οίνου και ψύχους που αντιστρέφονται (κάθε άλλο μάλιστα) όσο η αντιστροφή χρησιμοποίηση και αντιθετική συμβολική προσαρμογή του μοτίβου του Μεγάλου Βασιλείου. Για τον Φιλή: *Δριμύς ὁ χειμών, ἀλλὰ γλυκὺς ὁ φίλος*⁹⁹. Στην άκρατη συμβολιστική που χαρακτηρίζει την ποίηση του Φιλή¹⁰⁰ η φιλία (εν προκειμένω του Κουβαρά); εξουδετερώνει την όποια ψυχρότητα και δυσπραγία του χειμέριου βίου.

Άφησα προσωρινά τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Λέοντα να σατιρίζει τη γλυ-

κειά ανάπαυση του παραδείσου που χαρίζει ο πάγος (*ἀλγεινή ἢ πῆξις, ἀλλ' ἠδεῖα ἢ ἀνάπαυσις*) και για μια φορά ακολούθησα το μονότονο Φιλή προσφεύγοντας στους φίλους. Απευθύνθηκα λοιπόν στους οινολόγους για να μάθω τα σχετικά με την πῆξη του οίνου. Ναι το κρασί παγώνει, ναι η ζύμωση του οίνου σταματά με το ψύχος (βλ. Παράρτημα II). Ναι η συγκέντρωση των αξιόπιστων αυτών μαρτυριών θα μπορούσε να οδηγήσει σε σημαντικά κλιματολογικά και αμπελοοινικά συμπεράσματα. Κι ενώ συνεχίζεται η σχετική έρευνα, στα αυτιά μου αντηχεί πάντα η γνωστή οινόφιλη φωνή από τη δυσχείμερη Μακεδονία και Θράκη: Εμείς εδώ με τα χιόνια μας, τα αμπέλια μας και τα κρασιά μας αγαπούμε τη ζωή και θέλομε να βλέπομε τον ήλιο ἢ Ἄρχόμεθ' εὐφροσύνης... εὐθυμέειν χρῆ. Και προσαρμόζω το μοτίβο, μιμούμενος το Φιλή, *Δριμύς ὁ χειμῶν, ἀλλά γλυκὺς ὁ φίλος οἶνος...* με ένα ποτήρι κρασί συντροφιά στις δυσχείμερες ώρες για να με θερμαίνει στην παγωνιά και ερημία των καιρῶν μας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I

Το ποίημα του Λέοντος και η Ελληνική Ανθολογία

ΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

- Ψυχρὸν τὸ γῆρας, ἢ τ' ἐμὴ κρασις φύσει
(φεῦ) φλεγματώδης· μὴν δ' ὁ Φεβρουάριος
ψυχρὸς μάλιστα, ζῳδιὸν δ' Ὑδροχόου
τὸ νῦν πολεῦον καὶ συνὸν μεθ' ἡλίου
5 πῆγνυσι καὶ τὸν οἶνον ἔν τισιν τόποις
τούς τ' ἀμφορεῖς ῥήγνυσιν ἐκ τῆς ψύξεως.
ὁ δ' οἶκος ἔνθα νῦν κατασκηνῶ πάλιν
ἀγάννιφός τε καὶ λίαν δυσχείμερος.
ὁ θρασκίας δὲ δριμύς ἔστι καὶ πικρός,
10 ὀξύς, δυσσῆς, Ταρτάρου πνοάς ἔχων
ὁ γὰρ νότος λέλοιπεν ἡμῶν τὸ κλίμα.
πῶς οὖν, τοσοῦτων ψυχροτήτων ἐν μέσῳ
ὄρῶν με συσχεθέντα τὸν ταλάντατον,
ὔδωρ κελεύεις προσφέρεισθαι, φίλτατε;
15 εἰ γὰρ με πείσεις, ἢ χιῶν γενήσομαι
ἢ καὶ χάλαζα, καὶ θανὸν νεκροστόλοις
ἄψανστος ὡς κρύσταλλος ὢν φανήσομαι
τῇ σῇ πεποιθῶς ψυκτικῇ παραινέσει.
ἄπελθε τοίνυν εἰς τόπους τῆς Ἰνδίας*

20 εἶς τ' Ἀγησύμβων εἷς τε Βλεμύων πόλεις,
ὄπου λέγουσιν ἀμπέλους μὴ βλαστάνειν
ἐκεῖσε δεῖξον σὴν ἰατρικὴν, σοφέ.
ἡμῖν γὰρ οὐκ ἔνεστι χρεῖα τῆς τέχνης,
εἰ ζῆν θέλομεν καὶ τὸν ἥλιον βλέπειν.

Ἦδη ἀπὸ τις πρῶτες εκδόσεις τῶν επιγραμμάτων τοῦ Ὁ Λέων ὁ Μαθηματικός εἶχε λανθασμένα συνδεθεῖ μετὰ τὴν κατάστροφη μιᾶς συλλογῆς επιγραμμάτων, τὴν Ευφημιανὴ Συλλογὴ¹⁰¹. Ἀκόμη καὶ ἐπεὶ θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναγκαιοτήτων τῆς ἐρευνᾶς μας, ἡ ἔμφαση ποῦ δίδομε στὴν *Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία*. Προσφάτως, μάλιστα, υποστηρίχθηκε ὅτι ἐπιβάλλεται καὶ εἶναι νόμιμη μιᾶ συγκριτικὴ μελέτη τῶν θεμάτων, τοῦ ὕφους καὶ τοῦ λεξιλογίου τῶν επιγραμμάτων τοῦ Λέοντος μετὰ αὐτῶν τῆς *Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας* καὶ ἐπιχειρεῖται ἀκολούθως μιᾶ κυρίως λεξιλογικὴ συνεχέστατη ποῦ καταδεικνύει, ἀν ὅχι δάνεια, κοινὸ λεξιλόγιό μετὰ τὸν Ἀντίπατρο τὸ Θεσσαλονικέα, τὸν Ἀγαθία, τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο καὶ τὸ Λεωνίδα τὸν Ταραντίνιο¹⁰². Μετὰ τὴν σειρά μας πιστεύομε ὅτι ἐπιγράμματα ἀπὸ τὸ Στέφανο τοῦ Μελεάγρου (π.χ. τοῦ Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τῆ Σάμο), ἀλλὰ κυρίως Μακεδόνων ἐπιγραμματοποιῶν καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆ συλλογῆ Στέφανος τοῦ Φιλίππου (στὴν ὁποία ἀνήκουν τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μακεδονίου Θεσσαλονικέως, Ἀντιπάτρου, καὶ βεβαίως τοῦ ἴδιου τοῦ Φιλίππου) πιθανότατα προσέφεραν στὸ Λέοντα, ὅσο κι ἀν αὐτὰ ἀποτελοῦν κοινούς τόπους, τὸ θέμα τῶν ψυχρῶν κλιμάτων τῆς Θράκης, τῆς καταδίκης τῆς υδροποσίας καὶ τῶν ἰατρικῶν ψυκτικῶν παραινήσεων καὶ βεβαίως τῆς καταξίωσης τοῦ οἴνου. Ἀν μάλιστα λάβομε ὑπόψιν μας ὅτι πιθανότατα οἱ Ἕλληνες ἐπιγραμματοποιοὶ τῶν χρόνων τοῦ Αυγούστου καὶ γενικὰ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ μάλιστα τοῦ Στεφάνου τοῦ Φιλίππου πολλὰ οφείλουν στὸ συμποτικὸ, βακχικὸ κλίμα ποῦ καλλιέργησε ὁ Οὐράτιος¹⁰³ καὶ ὅτι τὰ ψυχρὰ λουτρά καὶ οἱ ψυκτικὲς θεραπείες ἦταν πολὺ δημοφιλεῖς τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ καταδικάζονται ἢ σατιρίζονται ἀπὸ τὸ Σουετώνιο, τὸν Οὐράτιο καὶ τὸν Πλίνιο, γεννᾶται αὐτομάτως τὸ ἐρώτημα ποῖα ἡ ἔμμεση, ἐστὼ ἀπόμακρη, σχέση τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ συγκεκριμένου ποιήματός του μετὰ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αυγούστου; Ἐπίσης τὸ θέμα τοῦ κρυσταλλωμένου κρασιοῦ ἀπὸ τὴν παγωνιά στὸ ποίημα τοῦ Λέοντος ἔχει συσχετισθεῖ ἤδη ἀπὸ παλιὰ με ἀντίστοιχες περιγραφές παγετοῦ στὸ Δούναβη ἀπὸ τὸ Βιργίλιο καὶ τὸν Οὐβίδιο¹⁰⁴. Πρόσφατα δε υποστηρίχθηκε ὅτι τὸ θέμα τῆς καταδίκης τῶν ψυκτικῶν συμβουλῶν ποῦ δίδονται σε γέροντες χειμῶνα καιρὸ ὑπάρχει στὸν Πλίνιο (*Φυσ. Ἰστ.*, 29.10), καὶ ὅτι οἱ ὁμοίότητες ἀνάμεσα στους δύο, δηλαδὴ Πλίνιο καὶ Λέοντα *catch the eye*, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ὁ Λέων εἶχε διαβάσει τους Λατίνους¹⁰⁵. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω θέματα ἔχομε νὰ προτεῖνομε ὡς πρότυπα συγκεκριμένα ἑλληνικὰ καὶ μάλιστα πρωτοβυζαντικά κείμενα ποῦ σίγουρα γνώριζε ὁ Λέων καὶ ποῦ πιθανότατα ἀπέτελεσαν τὴν πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀντλήσε υλικὸ καὶ ἐμπνευση (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ), ἐντούτοις θεωροῦμε ὅτι μπορεῖ νὰ υποστηριχθεῖ μιᾶ ἔμμεση σχέση τοῦ Λέοντος εἰδικὰ με τους Μακεδόνες ἐπιγραμματοποιοὺς, ἀλλὰ καὶ με τὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς τοῦ Αυγούστου διὰ μέσου κειμένων ὅπως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τῶν ἐκεῖ ὁμοίων θεμάτων καὶ ἀντιλήψεων καὶ ποῦ πιθανότατα σχετίζονται ἢ ἔλκουν τὴν καταγωγή ἀπὸ ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Αυγούστου¹⁰⁶. Ἐπίσης

εισαγωγικοί στίχοι των ερωτικών επιγραμμάτων του Ασκληπιάδη από τη Σάμο (200 π.Χ.) παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες ως προς το χειμέριο σκηνικό με το ποίημα του Λέοντος, αν και διαφέρουν στο θέμα: *Ήτανε νύχτα και βροχή και ακόμη ένα τρίτο πάθος που φέρνει ο έρωτας, ο οίνος· κι είναι ο Βοριάς ψυχρός κι εγώ ολόμοναχος... ολόβροχος. Μα μέχρι τότε Δία; Φίλε μου Δία, πάψε τη βροχή.. Και σε άλλο: Είναι μεγάλη η νύχτα και χειμώνας και μπαίνει ο ήλιος στις Πλειάδες κι εγώ φτάνω στην πόρτα της βρογμένου...*¹⁰⁷.

Το θέμα υδροποσίας-οινοποσίας αξιοποιήθηκε ποικιλοτρόπως από την *Ελληνική Ανθολογία* και μάλιστα από τους Μακεδόνες επιγραμματοποιούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το προβληματικό επίγραμμα για την πλάτανο του Θεσσαλονικέως Φιλίππου (1ος αιώνας μ.Χ.). Στο επίγραμμα αυτό ο Νότος, ο θερμός άνεμος, εχθρός του ψύχους και του Βορρά, ξερριζώσε ρίχνοντας κάτω το ψηλό πλατάκι (το κατεξοχήν δένδρο που αγαπά το νερό). Η πλάτανος όμως, πίνοντας άφθονο κρασί, λουσιμένη πλέον στο κρασί (*λουσαμένη Βρομίω*), ξανασηκώθηκε και είναι πολύ καλύτερη καθώς ποτιζεται χειμώνα καλοκαίρι με μια βροχή γλυκύτερη από αυτήν του Δία, δηλαδή πίνοντας το ποτό του Λυαίου¹⁰⁸. Λογικά αναρωτιούνται οι εκδότες πώς ένα ξερριζωμένο πλατάκι μπορεί να αναθάλλει ποτιζόμενο με κρασί. Η ερμηνεία που δίδεται στη γαλλική έκδοση (τ. 7, 1ο μέρος, σ. 99 σημ. 1), δηλαδή ότι ο κορμός της ξερριζωμένης πλατάνου διαμορφώθηκε μέσα στον κήπο του πλούσιου και φανταζίστα ιδιοκτήτη σε *réservoir* οίνου, μού φαίνεται περισσότερο από το ίδιο το επίγραμμα *fantaisie* και *difficilement compréhensible*. Στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαμε να δεχτούμε κάποια κατασκευή από το ξύλο της ξερριζωμένης πλατάνου (αν και το ξύλο του πλατανιού ως ιδιαίτερα μαλακό δεν προσφερόταν ποτέ) κάδο ή βούτη, που το γέμιζαν με κρασί. Ακόμη και με αυτή την εκδοχή δεν εξηγείται πώς το κρασί, αντίθετα με το νερό, παρουσιάζεται να θεραπεύει και να ζωογονεί συμβολικά την παθούσα, *όλλυμένη πλάτανο*. Πάντως, αν κρίνουμε από το επίγραμμα του Επίγονου του Θεσσαλονικέως (IX 261) και αυτό του Μακεδονίου (V 227), πρόκειται σίγουρα για αλληγορία. Πιστεύω λοιπόν ότι, αν η αναφερομένη πλάτανος θεωρηθεί ότι συμβολίζει τον πάσχοντα ή ασθενή, δεν υπάρχει τελικά κανένα πρόβλημα ερμηνείας. Εξάλλου, την αλληγορία της ζωής και το συμβολισμό της υγείας του ανθρώπου με φυτά και μάλιστα με άμπελο την ανευρίσκομε και πάλι σε δύο Θεσσαλονικείς, στον Επίγονο και το Μακεδόσιο¹⁰⁹. Έτσι, και σε αυτό το επίγραμμα η διαμάχη Νότου-Βορρά, θερμού-ψυχρού, οίνου-νερού, Βρομίου, Λυαίου-Διός, λύνεται υπέρ του οίνου ο οποίος κατορθώνει να αναστήσει την πλάτανο που ομολογεί *όλλυμένη δ' ἔζησα· μόνη δέ πιούσα Λυαῖον*. Επίσης, ακόμη ένας Μακεδόνας, ο Αντίπατρος, οδηγώντας ως την πιο ακραία της εκδοχή τη διαμάχη νερού και οίνου θα συμπεριλάβει και το υγρό στοιχείο, τη θάλασσα, συμβουλευόντας την αποφυγή της οινοποσίας και της βακχικής συμπεριφοράς πάνω στα πλοία, λέγοντας χαρακτηριστικά *ἐχθρός Ἰάκχω πόντος*¹¹⁰. Τουλάχιστον ο Όμηρος την έβλεπε κρασάτη κι από τον Αγαθία ως τον Κρασοπατέρα το νερό σε πηγές και θάλασσα είναι κρασί και κρασοπότηρα οι βάρκες...

Τέλος, στις γνωστές, κοινότοπες διαμάχες και συγκρίσεις του οίνου με το νερό και τα άλλα δώρα των θεών (λάδι, σιτηρά, οπώρες) υπάρχει και η συμφιλιωτική έκβαση σχεδόν μόνο με το νερό και το θεό του το Δία. Ούτως ή άλλως ο θεός της βροχής είναι και πατέρας του θεού του οίνου. Η σχέση του Διόνυσου-οίνου με το νερό

ξεκινά πολύ νωρίς, όταν η μητέρα του Σεμέλη κεραυνοβολήθηκε και η κόρη του Αχελώου, η Δίρκη, μεταμορφώθηκε σε κρήνη, όπου οι Νύμφες έλουσαν το Διόνυσο για να τον σώσουν από τη φλόγα, πριν ραφεί στο μηρό του Δία. Κατά μια ερμηνεία του μύθου, η διπλή αυτή βάπτισή του Βάκχου στο πυρ και το ύδωρ είναι ακριβώς η κράση του οίνου. Σε ένα μάλιστα επίγραμμα με λήμμα *ἐφ' ὕδατι καὶ οἴνω κιναμένους* ο επιγραμματοποιός αναφέροντας το συμβάν εξηγεί γιατί ο Βάκχος είναι φίλος με τις Νύμφες που τον έπλυναν· όποιος τον εμποδίζει να συννευρεθεί με αυτές, δηλαδή όποιος πιει άκρατο οίνο, *δέξῃ πῦρ ἔτι καιόμενον*¹¹. Το θέμα βέβαια αυτό προσφέρεται ιδιαίτερα προς αξιοποίηση, όταν μάλιστα πρόκειται για το θερμό νερό της κράσης του οίνου ή για το κρασί (θερμό ή δροσερό) που πίνεται στα θερμά λουτρά. Το νερό και το κρασί αναγκαστικά συννευρίζονται (ακόμη και με ερωτικά υπονοούμενα), αλληλοσυμπληρώνονται και συνυπάρχουν κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Χαρακτηριστικά το νερό, η βροχή του Δία και το κρασί του Βρομίου κάνουν αμφότερα διάβροχο και να γλυστρά το μέθυσο¹². Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρουμε τη σύνοψη των αντιλήψεων περί θερμού και ψυχρού πάντα σε σχέση με τον Διόνυσο και το κρασί, όπως κατατίθενται λογοκρατικά από τον Ιωάννη Λυδό (6ος αιώνας):... *καὶ Διθύραμβον (καλοῦσιν, δηλαδή το Διόνυσο) καὶ Διμήτορα τὸν δύο προόδους λαχόντα, τὴν μὲν ἀνατολικὴν πρὸς νότον ἐν χειμῶνι, τὴν δὲ βορείαν πρὸς δυσμὰς ἐν τῷ θέρει... Διόνυσός ἐστὶ τὸ ἐν τῷ πυρὶ γενόμενον πνεῦμα, τουτέστι τὸ θερμόν, ὅθεν καὶ πυρίτοκος ἐκλήθη καὶ μηροτραφῆς καὶ ἀρσενόθηλος ὑπὸ Ἑλλήνων, ἀγνοησάντων ἐκείνων τὴν περὶ αὐτὸν φιλοσοφίαν, καὶ τίς τετύχηκεν ὧν οὗτος γάρ ἐστι τὸ θερμόν πνεῦμα τὸ ἐκ πάσης σπορᾶς παντός ζώου πνευματικοῦ συγκατατιθέμενον εἰς ζωογονίαν καὶ αὔξησιν πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ, μηροτραφῆς δὲ ἐκλήθη, ἐπεὶ ἐν ταῖς μήνιξι καὶ τοῖς ὄγκοις τοῖς γονίμοις καὶ ταῖς φλεψὶ ταῖς ἐν τοῖς μηροῖς ἐγκατόικισται ἢ τοιαύτη οὐσία παντός ζώου, ἐξ οὗ συνέστη τὰ πάντα...*¹³.

Πολλές από τις παραπάνω θέσεις μου για το φιλολογικό κλίμα και τις αντιλήψεις της εποχής του Λέοντος θα εύρισκαν επί πλέον υποστήριξη, αν είχα παραπέμψει σε έργο που μόλις γνωρίζω (χειμώνα 96) Marc Diederik Lauxtermann *The Byzantine epigram in the ninth and tenth centuries*, Αμστερνταμ 1995. Για τον ιδιαίτερα προσωπικό τόνο στο ποίημα, για τη σχέση του Λέοντος με την *Ελληνική Ανθολογία* και μάλιστα με τα επιγράμματα της εποχής του Αυγούστου, βλ. 194-195, 237-248. Για το «satirical poem» *Ψυχρόν τό γῆρας*, ο Marc Diederik Lauxtermann θεωρεί ότι: if one compares this poem with the satirical epigrams on doctors in AP XI, 112-126, the differences are evident:... the treatments proposed by these early Roman doctors are ludicrous, the cold water cure of Leo, though unnecessarily harsh, is in itself not implausible. Leo's invective is rooted in Byzantine reality and there is no need to assume that his ailment is fictitious. The personal remarks about his phlegmatic temperament, his drafty house and the icy northern wind chilling his bones clearly evince the presence of the poet's ago: an old man in the month of February, grumbling about his bad health and his doctor's stupidity. It is difficult to explain why Byzantine epigrams are more personal and more «lyrical» in the modern sense of the word than ancient ones, especially since this personal touch seems to be contradicted by the stiffening codes of too much learning and too little inspiration that affect Byzantine poetry as a whole (σ. 194).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Οι οινώνες του Βελισαρίου

ἐς Βυζάντιον δέ ἀφικόμενος (=Βελισάριος) διατριβὴν τὸ λοιπὸν ἐνταῦθα εἶχε, πλούτου μὲν ἐξουσίαν περιθεβλημένος πολλήν, εὐτυχήμασι δέ τοῖς ἔμπροσθεν αὐτῷ ξυμβεθηκόσιν ἀπόβλεπτος ὢν, ἅπερ οἱ πρότερον ἢ ἐς Λιβύην ἐστράτευσε ξυμβόλῳ προὔλεγε τινὶ οὐκ ἀφανεῖ τὸ δαιμόνιον. ὁ δὲ ξύμβολος ἐγένετο ὧδε. ἦν τις Βελισαρίῳ κληρὸς ἐν Βυζαντίων τῷ προαστείῳ, ὃ δὴ Παντεῖχιον μὲν ὀνομάζεται, κεῖται δέ ἐν τῇ ἀντιπέρας ἠπειρῳ. ἐνταῦθα ὀλίγῳ ἔμπροσθεν ἢ ἔμελλε Βελισάριος ἐπὶ τε Γελίμερα καὶ Λιβύην ἐξηγήσασθαι τῷ Ῥωμαίων στρατῷ, ἐνδελεχέστατα πλήθειν οἱ τὰς ἀμπέλους ξυνέθη. οἶνον τε ὅς ἐνθένδε γεγωνῶς ἔτυχε πίθων οἱ θεράποντες ἐμπλησάμενοι μέγα τι χρῆμα, καὶ αὐτῶν τὰ μὲν ἔνευθεν κατορῦξαντες, τὰ δὲ ὑπερθεν πληῶ ἐς τὸ ἀκριδῆς ἐπιθύσαντες, ἐν τῷ οἰνῶνι κατέθεντο. μησί δέ ὀκτῶ ὕστερον ἐν πίθοις τισὶν ἀναθράσων ὁ οἶνος διεσπάσατο μὲν τὸν πληθὸν ὧπερ ἐπέφρακτο αὐτῶν ἕκαστος, ὑπερβλύσας δέ καὶ ῥεύσας πολὺς ἐς τοσόνδε γῆν τὴν ἐχομένην ἐπέκλυσεν ὥστε καὶ τέλμα ἐν τούτῳ τῷ ἐδάφει ἐργάσασθαι μέγα. ὅπερ ἐπεὶ οἱ θεράποντες εἶδον, ἐν θάμβει μεγάλῳ γενόμενοι πολλοὺς μὲν ἐνθένδε ἀμφορέας ἐμπλήσασθαι ἔσχον, αὐθις δὲ τούτους δὴ τοὺς πίθους τῷ πληῶ ἀποφράξαντες τὰ παρόντα ἐν σιωπῇ εἶχον. ἐπεὶ δὲ τοῦτο πολλάκις ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον γεγωνῶς εἶδον, αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τὸν κεκτημένον τὸ πρᾶγμα ἤγον, ὁ δὲ τῶν ἐπιτηδείων πολλοὺς ἐνταῦθα ἀγείρας ἐπέδειξε τὰ ποιούμενα· οἵπερ τῷ ξυμβόλῳ τεκμηριούμενοι ἐς ταύτην δὴ τὴν οἰκίαν μεγάλα προὔλεγον ἀγαθὰ ἔσεσθαι¹¹⁴.

*Ἡ οἰνολογικὴ ἐρμηνεῖα του συμβάντος ἀπὸ τὴν οἰνολόγο
Σταυρούλα Κουράκου-Δραγῶνα*

«Όταν ο φίλιτατος Ἡλίας Αναγνωστάκης ἔθεσε ὑπόψη μου ὅσα συνέβησαν στον οινῶνα του Βελισαρίου στο Παντεῖχιον πρὶν ἀπὸ το 533 μ.Χ. καὶ ζήτησε τὴν οἰνολογικὴ μου γνώμη, διότι, ἐνῶ ἄλλοι τα ἐκλαμβάνουν ὡς μυθεύματα, αὐτὸς νομίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἱστορικὴ μαρτυρία, τον διαβεβαίωσα ὅτι ἔτυχε –1400 χρόνια ἀργότερα– νὰ ζήσω τὴν ἴδια ἱστορία στη Ζίτσα, ὅπου βρέθηκα μιὰ ἀνοῖξη στις ἀρχές τῆς δεκαετίας του '60 με ἐντολὴ νὰ διερευνήσω ἕνα “περιεργὸ φαινόμενο” που ἀπασχολοῦσε τὸν Ἀμπελουργικὸ Συνεταιρισμό.

Συγκεκριμένα, ὀρισμένες χρονιές, γύρω στο Μάρτιο-Απρίλιο, ἀρχίζαν νὰ σπάνε 5-10 μπουκάλια κρασί τὴν ἡμέρα ἀπὸ αὐτὰ που ἦταν ἀποθηκευμένα στὴν ἡμιυπόγεια ἀποθήκη του Συνεταιρισμοῦ. Τι συνέβαινε εἰδικότερα αὐτές τῆς χρονιές καὶ γιὰτί ὄχι ὅλα τα μπουκάλια;

Στα χρόνια του Βελισαρίου, δίκαια τὸ φαινόμενο θεωρήθηκε προάγγελος ἀγαθῶν, ἀλλὰ μετὰ το 1860, ὅταν ὁ Pasteur ἀπέδειξε ὅτι ἡ μετατροπὴ τοῦ γλεύκους σε οἶνο εἶναι θέμα πολλαπλασιασμοῦ καὶ δράσης ζωντανῶν μικροοργανισμῶν, τῶν ζυμῶν, τα συμβάντα τόσο στο Παντεῖχιον ὅσο καὶ στη Ζίτσα ἐρμηνεύονται με τῆς ιδιότητες αὐτῶν τῶν μικροοργανισμῶν. Όταν ὁ μούστος γίνεται κρασί, λέμε ὅτι “βράζει”. Καὶ πράγματι κοχλάζει ὡς νὰ ἀναβράζει. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ζύμες διασπῶν τα

σάκχαρα του γλεύκους και σχηματίζουν αλκοόλη. Ταυτόχρονα, ελευθερώνεται σε μεγάλες ποσότητες ένα αέριο, το διοξείδιο του άνθρακα. Το αέριο αυτό δεν σχηματίζεται μόνο στην επιφάνεια του γλεύκους, αλλά σε όλη τη μάζα του. Στην ανάγκη του να διαφύγει προς την ατμόσφαιρα, ασκεί πίεση και ανοίγει διόδους, δημιουργώντας την εντύπωση βρασμού. Εάν φράξουμε το άνοιγμα και εμποδίσουμε τη διαφυγή, η πίεση που αναπτύσσεται βαθμιαία –όσο συνεχίζεται η διάσπαση των σακχάρων και ο σχηματισμός νέων ποσοτήτων αερίου– είναι τόσο μεγάλη, ώστε όχι μόνο πίθους και μπουκάλια σπάει, αλλά και τσιμεντένιες δεξαμενές τινάζει, παρασύροντας στη φυγή του ένα μεγάλο μέρος του γλεύκους. Έτσι εξηγείται γιατί πλημμύρισε ο οινώνας του Βελισαρίου. Δεν έχει κανείς παρά να δοκιμάσει να ανοίξει ένα μπουκάλι σαμπάνια, χωρίς να την έχει παγώσει και αφού την έχει αναταράξει. Εάν καταφέρει να γεμίσει έστω και ένα ποτήρι, θα είναι ευτυχής. Γιατί το αέριο –πρόκειται για το ίδιο αέριο– θα παρασύρει στη φυγή του τουλάχιστον το μισό περιεχόμενο.

Η Ζίτσα βρίσκεται σε μεγάλο υψόμετρο βορειοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων και είναι εκτεθειμένη στους παγωμένους βορειάδες που κατεβαίνουν από την Πίνδο. Τα σταφύλια της περιοχής ωριμάζουν όψιμα και τρυγούνται τον Οκτώβριο. Στο παρελθόν λοιπόν, γιατί σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει, σπάνια ο μούστος πρόφθνε να αποξημαθεί, δηλαδή να γίνει ξηρό κρασί. Συνήθως, μια απότομη βαρχειμωνιά έριχνε τη θερμοκρασία χαμηλά και η ζύμωση σταματούσε, γιατί οι μικροοργανισμοί δεν πολλαπλασιάζονται και δεν διασπών τα σάκχαρα, όταν η θερμοκρασία πέσει κάτω των 10° C. Έπειτα από 1-2 μήνες, ο μούστος κατακάθιζε, “λαμπικαριζόταν”, και έμενε ένα γλυκό κρασί που είχε λιγότερα ή περισσότερα σάκχαρα, ανάλογα με το πόσο πρώιμα είχε βαρχειμωνιάσει, δηλαδή πόσο προχωρημένη ήταν, όταν σταμάτησε, η ζύμωση. Το γλυκό αυτό κρασί οι Ζιτσαίοι το έβαζαν σε μπουκάλια μπίρας, που έχουν μια κάποια αντοχή στην εσωτερική πίεση του αερίου –του ίδιου πάντα αερίου– αποθήκευαν το κρασί και το έπιναν το χειμώνα. Την άνοιξη που ανέβαιναν οι θερμοκρασίες, οι ζύμες έβγαιναν από τη χειμέρια νάρκη και άρχιζαν αργά πια να ξαναζυμώνουν τα σάκχαρα μέσα στα μπουκάλια, χωρίς δυνατότητα διαφυγής του αερίου που σχηματιζόταν. Έτσι, τις χρονιές που η αρχική ζύμωση –πριν από τη βαρχειμωνιά– ήταν προχωρημένη και το γλυκό κρασί είχε λίγα σάκχαρα, το αέριο, που δεν μπορούσε να διαφύγει, ασκούσε μικρή πίεση και το μπουκάλι άντεχε. Όταν το άνοιγαν, το γλυκό κρασί είχε μετατραπεί σε “σαμπανιζέ”. Έτσι απέκτησαν τη φήμη τους, τα “αφρώδη κρασιά” της Ζίτσας. Όταν όμως η βαρχειμωνιά ήταν πρώιμη και το κρασί είχε μείνει πολύ γλυκό, με πολλά σάκχαρα, το αέριο που σχηματιζόταν την άνοιξη από τις αποζημώσεις των σακχάρων ήταν τόσο πολύ, ώστε τα μπουκάλια δεν άντεχαν στην πίεσή του και κάθε τόσο έσπαζαν μερικά από αυτά. Γιατί οι αποζημώσεις δεν εκδηλώνονταν ταυτόχρονα σε όλους τους περιέκτες (μπουκάλια, πίθους, βαρέλια κ.λπ.). Όλα αυτά είναι βέβαια παρελθόν, γιατί τα αφρώδη κρασιά της Ζίτσας παράγονται σήμερα με ελεγχόμενες ζυμώσεις.

Με βάση αυτήν την εμπειρία, είναι εύκολο να μαντεύσουμε τι έγινε στο Παντείχιο. Κάποιο φθινόπωρο πριν από το 533, την εποχή που ο μούστος έβραζε στους πίθους, πρέπει να έπεσε πρώιμη βαρχειμωνιά, οι ζυμώσεις σταμάτησαν, το υγρό ηρέμησε και τα πιθάρια σφραγίστηκαν. Την άνοιξη λοιπόν (=μησί δέ όκτώ ύστερον), με την πρώτη άνοδο της θερμοκρασίας, οι ζύμες ξύπνησαν, άρχισαν να ζυμώνουν αργά τα σάκχαρα και κάποια στιγμή είχε μαζευτεί τόσο αέριο σε μερικούς από αυτούς τους

πίθους, ώστε η πίεση έσπασε τα πήλινα πώματα. Το αέριο ξεχύθηκε στην ατμόσφαιρα και το κρασί πλημμύρισε τον οινώνα. Όταν το αέριο εκτονώθηκε, το υγρό ηρέμησε, αλλά η ζύμωση –που σε αυτές τις περιπτώσεις είναι αργή και ήρεμη– δεν είχε τελειώσει, δηλαδή υπήρχαν ακόμη σάκχαρα. Όταν σφράγισαν και πάλι τους πίθους, ήταν φυσικό να επαναληφθεί η έκρηξη έπειτα από λίγες ημέρες. Και επειδή, όπως προαναφέρθηκε, η ζύμωση δεν αρχίζει την άνοιξη σε όλους τους περιέκτες ταυτόχρονα κάθε τόσο έσπαζαν κάποιοι άλλοι πίθοι (:έν πίθοις τισίν αναβράσων ό οἶνος διεσπάσατο μέν τόν πηλόν ᾧπερ επέφρακτο αὐτῶν ἕκαστος), στη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού (:τοῦτο πολλάκις ὑπό τόν αὐτόν χρόνον γεγονός).

Ευχαριστώ τον Ηλία Αναγνωστάκη που, κάνοντάς με κοινωνό της διήγησής του, Προκοπίου με γύρισε στα χρόνια της νιότης μου, στον οινώνα της Ζίτσας».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Ψύχος και οίνος. Ανθολόγηση κειμένων

VIRGILIUS
Georgicon III

.....

*At non, qua Scythiae gentes Maeotiaque unda,
turbidus et torquens flaventis Hister harenas,
quaque redit medium Rhodope porrecta sub axem [349-351]*

.....

*concrescunt subitae currenti in flumine crustae,
undaque iam tergo ferratos sustinet orbis,
puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustri;
aeraque dissiliunt volgo, vestesque rigescunt
indutae, caeduntque securibus umida vina,
et totae solidam in glaciem vertere lacunae,
stiriaque impexis induruit horrida barbis [360-366]*

.....

*hic noctem ludo ducunt, et pocula laeti
fermento atque acidis imitantur vitea sorbis [379-380].*

[Μετάφραση:

*Κι όμως εδώ στα νερά της Μαιωτικής οι Σκύθες κατοικούνε,
όπου ο ταραγμένος Ίστρος τις ξανθιές αμμουδιές ανακατώνει,
κι όπου την οροσειρά της η Ροδόπη στρέφει προς τον πόλο.*

*Και ξαφνικά τα ρέματα του ποταμού γίνονται πάγη,
και πάνω στο νερό μπορούν σιδερένιες ρόδες να περάσουν
κι αυτό που πριν το χαίρονταν καράβια, τώρα στις άμαξες ανήκει.
Ο χαλκός γίνεται θρύψαλα, τα φορέματα πετρώνουν απ' το ψύχος
και το κρασί που πάγωσε το κόβουν με τσεκούρια.*

Λίμνες ολόκληρες παγώνουν και μυτεροί κρύσταλλοι
τ' ακτένιστα γένια απολιθώνουν.

Εδώ τις νύκτες με παιγνίδια τις περνούν και για ποτό τους
ο ζύθος και οι ξυνοί χυμοί μιμούνται του αμπελιού το νέκταρ.]

OVIDIUS

Tristia III. X.

*At cum tristis hiems squalentia protulit ora,
terraque marmoreo est candida facta gelu,
dum prohibet Boreas et nix habitare sub Arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi.
nix iacet, et iactam ne sol pluviaeque resolvant,
indurat Boreas perpetuamque facit.
ergo ubi delucit nondum prior, altera venit,
et solet in multis bima manere locis;
tantaque commoti vis est Aquilonis, ut altas
aequet humo turres tectaque rapta ferat [9-18]*

.....

*nudaque consistunt, formam servantia testae,
vina, nec hausta meri, sed data frusta bibunt.
quid loquar, ut vincti concrecant frigore rivi,
deque lacu fragiles effodiantur aquae?
ipse, papyrifero qui non angustior amne
miscetur vasto multa per ora freto,
caeruleos ventis latices durantibus, Hister
congelat et tectis in mare serpit aquis;
quaque rates ierant, pedibus nunc itur, et undas
frigore concretas ungula pulsat equi; [23-32]*

.....

*si tibi tale fretum quondam, Leandre, fuisset,
non foret angustae mors tua crimen aquae,
tum neque se pandi possunt delphines in auras
tollere; conantes dura coërcet hiems;
et quamvis Boreas iactatis insonet alis,
fluctus in obsesso gurgite nullus erit; [41-46]*

.....

*non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra,
nec cumulant altos fervida musta lacus.
poma negat regio, nec haberet Acontius in quo
scriberet hic dominae verba legenda suae.
aspiceres nudos sine fronde, sine arbore, campos:
heu loca felici non adeunda viro! [71-76]*

[Μετάφραση:

Όταν την άσχημή του όψη ο θλιβερός χειμώνας φανερώνει
κι από τον πάγο γίνεται η γη σαν μάραρο άσπρη,
γιατί Βοριάς και χιόνι την κρατούν κάτω απ' την Άρκτο,
τότε όσοι ζουν εδώ ταλαιπωρούνται απ' το κρύο του πόλου.
Χιόνι παντού, που ούτε βροχή ούτε ήλιος δεν το λιώνει,
γιατί ο Βοριάς το κρυσταλλώνει και το κάνει πέτρα.
Κι όπου έχει πέσει το παλιό καινούργιο το πλακώνει
και γίνεται δύο χρόνια να κρατά σε κάποια μέρη.
Τόσο είναι ο Βοριάς ορμητικός, ώστε στο χώμα
μεγάλους πύργους καταλύει και κτίρια παρασύρει.

Και τα κρασιά πάγος γίνονται και παίρνουνε του αγγείου το σχήμα
κι έτσι εδώ κομμάτια πάγου από κρασί, αντί γι' άκρατο, πίνουν.
Και τι να πω για τα ρείθρα που απ' την παγωνιά πετρώνουν
και πώς αντλούν νερό σκάβοντας στους πάγους:
Ο Ίστρος, το ίδιο φαρδύς όπως κι ο παπυροφόρος Νείλος,
που το πέλαγος βαθιά με τα πολλά στόμια του ανταμώνει,
όταν οι σκληροί άνεμοι φυσούν στα σκοτεινά νερά του
παγώνει ως μέσα τη θάλασσα και με πάγους την σκεπάζει.
Κι εκεί που πριν ταξίδευαν καράβια, τώρα πεζοί διαβαίνουν
και τα νερά τα παγωμένα οπλές αλόγων τα πατούνε.

Ο θάνατός σου, Λεάνδρε, αν τέτοια θάλασσα σου είχε τύχει,
δεν θά 'ταν βάρος στα στενά νερά του Ελλησπόντου.
Τέτοιο καιρό τα δελφίνια στον αέρα δεν πηδούνε,
ο παγερός χειμώνας άλματα να κάνουν δεν τ' αφήνει.
Ακόμη κι αν ουρλιάζει ο Βοριάς κτυπώντας τα φτερά του
στο παγωμένο πέλαγο κύματα δεν θα γεννηθούνε.
Κι είναι καρφωμένα τα καράβια σε γιαλό μαρμαρωμένο
και δεν μπορεί να κινηθεί κουπί σε νερά κρυσταλλωμένα.

Γλυκό σταφύλι στα κληματόφυλλα κρυμμένο εδώ δεν βρίσκεις
κι ούτε θερμό μούστο σε βαθιές λεκάνες μαζεμένο.
Τα οπωρικά αρνούνται αυτόν τον τόπο και ο Ακόντιος
δεν θά 'βρισκε τίποτε στην αγαπημένη του να γράψει.
Μόνο κάμπους χωρίς φυτά και χωρίς δέντρα βλέπεις:
Αλοίμονο, είναι ένας τόπος μόνο για δυστυχημένους!]]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

°Ομιλία εις τούς άγιους τεσσαράκοντας μάρτυρας¹¹⁵

Περισκεψάμενος (=ό δάρδαρος) γάρ τήν φύσιν τῆς χώρας, ὅτι κρυμώδης, καί τήν ὥραν τοῦ ἔτους, ὅτι χειμέριος, νύκτα ἐπιτηρήσας ἐν ἧ μάλιστα τό δεινόν ἐπιτείνε-

ται, ἄλλως δέ καί τότε βορέου αὐτήν ἐπιπνέοντος, ἐκέλευσε πάντας γυμνωθέντας ὑπό τό αἶθριον ἐν μέσῃ τῇ πόλει πηγνυμένους ἀποθανεῖν. Πάντως δέ ἴστε, οἱ πεπειραμένοι χειμῶνος, ὡς ἀφόρητόν ἐστι τῆς βασάνου τό εἶδος. Οὐδέ γάρ δυνατόν ἄλλοις ἐνδείξασθαι ἢ τοῖς προαποκείμενα ἔχουσιν ἐκ τῆς πείρας αὐτῆς τῶν λεγομένων τά ὑποδείγματα. Σῶμα γάρ κρύει παραπεσόν πρῶτον μὲν ὄλον ἐστί πελιδνόν, πηγνυμένου τοῦ αἵματος ἔπειτα κλονεῖται καί ἀναβρόσσειται, ὀδόντων ἀρασομένων, σπωμένων δέ τῶν ἰνῶν, καί παντός τοῦ ὄγκου ἀπροαιρέτως συνελκομένου. Ὀδύνη δέ τις δριμεῖα, καί πόνος ἄρρητος αὐτῶν καθικνούμενος τῶν μυελῶν, δυσφορωτάτην ποιεῖται τοῖς πηγνυμένοις τήν αἴσθησιν. Ἐπειτα ἀκρωτηριάζεται, ὥσπερ ἀπό πυρός, καιομένων τῶν ἄκρων. Ἀποδιωκόμενον γάρ τό θερμόν ἀπό τῶν περάτων τοῦ σώματος, καί συμφεῦγον ἐπί τό βάθος, τά μὲν, ὅθεν ἀπέστη, νεκρά καταλείπει, τά δέ, ἐφ' ἃ συνωθεῖται, ὀδύνας δίδωσι, κατά μικρόν τοῦ θανάτου διά τῆς πήξεως προσιόντος. Τότε τοίνυν αἶθριοι διανυκτερεύειν κατεδικάσθησαν, ὅτε λίμνη μὲν, περὶ ἣν ἡ πόλις κατώκισται, ἐν ἣ ταῦτα διήθλουσιν οἱ ἄγιοι, οἷον τι πεδίον ἱππῆλατον ἦν, μεταποιήσαντος αὐτήν τοῦ κρουστάλλου· καί ἡπειρωθεῖσα τῷ κρύει, ἀφαλῶς ὑπέρ νῶτον πεζεῦειν παρείχετο τοῖς περιόικοις· ποταμοὶ δέ ἀένναα ῥέοντες, τῷ κρουστάλλῳ δεθέντες, τῶν ῥείθρων ἔστησαν· ἢ τε ἀπαλή τοῦ ὕδατος φύσις πρὸς τήν τῶν λίθων ἀντιτυπίαν μετεποiehθη· βορέου δέ δριμεῖα πνοαὶ τό ἔμψυχον ἅπαν ἐπί τόν θάνατον ἡπειγον¹⁶.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ

*Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους τεσσαράκοντας μάρτυρας*¹⁷

Κρουμός ἦν κατά τήν ἡμέραν ἐκείνην. Πάντως δέ οὐδέν δεῖ μαθεῖν ὑμᾶς οἷος ὁ κρουμός, ἐκ τῆς παρουσίας ἡμέρας στοχαζομένους, κρουμός καί αὐτῶν τῶν τριχῶν διαδύομενος. Ἴστε τήν ὑπερβολήν, οἳ τε ἐπήλυδες τῶν τόπων καί οἱ αὐτόχθονες, καί οὐδέν δεῖσθε λόγῳ μαθεῖν· ἀλλά κἂν ἕτερος εἴποι τήν θαυματοποιίαν τῶν ὑμετέρων χειμῶνων· ὅπως ποταμοὶ μὲν ἀένναα ῥέοντες ἴστανται, ἀντιδαινούσης τῷ ῥείθρῳ τῆς πήξεως, καί ἀπολιθοποιούσης τά κύματα· ἢ δέ γείτων λίμνη σημείων τινῶν πρὸς τό ἐπιγνωσθῆναι λίμνη οὐσα προσδέεται, χερσωθεῖσα διά τῆς πήξεως, ἐφ' ἣς σύνηθές ἐστι τοῖς βουλομένοις ἄνω τῶν κυμάτων αὐτῆς καθιππάζεσθαι. Οἶδα πολλάκις καί ἐκ πυρός ὕδωρ τοῖς ἐγχωρίοις ἐπινοούμενον, ὅταν τι τρύφος τοῦ ὕδατος ἀποκλάσαντες, ὥσπερ τινὰ χαλκόν ἢ σίδηρον τῷ πυρὶ διατήξαντες, ὕδωρ τόν λίθον ποιήσωσιν. Τοιοῦτος ἦν ὁ καιρός κατά τόν τῆς ἀθλήσεως χρόνον, ἐπίτασιν τοῦ κακοῦ παρά φύσιν ἐκ βορείων πνευματικῶν λαδόντος, καθὼς ἔστιν ἀκούειν τῶν διηγουμένων τά θαύματα (στλ. 765d-768a).

*Εἰς τοὺς τεσσαράκοντας μάρτυρας λόγος ἐγκωμιαστικός*¹⁸

Ὁ μὲν γάρ καιρός ἦν χειμῶν· ὁ δέ τόπος, Ἀρμενία, ἡ πρόσσικος χώρα, ὡς ἴστε, δυσχείμερος· οὐδέ τήν τοῦ θέρους ὥραν ἀλεινήν τοῖς ἐνοικοῦσι παρέχουσα, ἀλλά τοσοῦτον ἀγαπητῶς θαλπομένη, ὅσον ἐκθρέψαι τόν ἄσταχυν· ἀμπέλου δέ τό φυτόν παρ' αὐτοῖς καί ἡγγόηται· καί ὁ μὴ μακράν ἐκδημήσας, βότρυν οὐκ

οἶδεν· ἐρωτᾷ δέ περὶ σταφυλῆς οὗτος, ὡς ἡμεῖς περὶ τῶν παρ' Ἰνδοῖς γινομένων. Ἐκεῖ χιόνος οὐσης ἀνατέμνει τὴν γῆν ὁ σπείρων, καὶ τὸν ἄμητον καταλαμβάνει νιφάς· καὶ τὸν θερισμὸν ἀποδύουσιν ἄνεμοι, ἂν μὴ σφόδρα καταδήσας ἑαυτὸν τοῖς ἱματίοις, πρὸς τὴν βίαν τῶν πνευμάτων διαγωνίσηται. Μετόπωρον δέ καὶ ἔαρ σχεδὸν οὐκ εἰσίν, ὡς παρὰ κακοῦ γείτονος τοῦ χειμῶνος πρὸς τὴν ἐκείνου δυναστείαν παρασπρόμενα. Ἐπ' ἐκείνης τοίνυν τῆς χώρας καὶ τοῦ ἐνεστῶτος μηνὸς ἀποδύσας τοὺς ἁγίους, ὑπαιθρίους ἔστησεν ἐν ὀλογύμοις τοῖς σώμασιν ἐξ ἐναντίας τοῦ βασιλέως τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῆς Βαβυλωνίας καμίνου, τοὺς τῆς εὐσεβείας μαθητὰς ἀμννόμενος. Οὐδέν δέ παραπλήσιον εἰς ἀληθόνα, πῦρ φλέγον, καὶ κρυμὸς συμπηγνύς καὶ μαραίνων· τὸ μὲν γὰρ τῷ σιδήρῳ προσήκει, ὀξέως ἄγον ἐπὶ τὸν θάνατον· τὸ δὲ τὴν ὀδύνην ἔχον ἰσόρροπον, παρατείνει τὴν τελευτήν. Ἀργότερα γὰρ καθόλου τὰ ὑπὸ ψυχροῦ γινόμενα πάθη, οἷον τετραταῖοι καὶ καρκίνοι καὶ ἄνθρακες καὶ ὅσα φιλοσοφοῦντες ἰατρικοὶ τὴν ψυχρὰν ὕλην ἀπεφήναντο τοῖς σώμασιν ἐμποιεῖν. Οὕτως οἱ ψυχρότεροι καὶ πιμελώδεις, νωθρότεροι καὶ δύσχρηστον ἔχοντες τὸ σωματίον· καὶ τὰ ἄλογα δὲ τῶν ζώων ὁμοίως... Χειμῶν ποιεῖ ποταμούς νανοιπόρους πεζεῖσθαι καὶ ὕδωρ τὸ ὄρον εἰς τὴν τῶν λίθων μεταβάλλει σκληρότητα· καὶ πέτρας διαλύει, ὅταν τοῦ βάρους καθίκηται· καὶ τοῖς ἐναντίοις σώμασιν ἐξίσσης λυμαίνεται, τὰ μὲν ἀπαλά λιθοποιῶν, τὰ δὲ σκληρὰ διαλύων. Οὕτως ὁ οἶνος ὅταν παγῆ μορφοῦται πρὸς τὸν περιέχοντα πίθον καὶ τὸ ἀπαλὸν ἔλαιον ἴσεται στερεόν πρὸς τὸν τόπον τοῦ ἀγγείου σχηματισθέν· ἡ ὕελος δὲ καὶ ὄστρακον περιῶραγέντα τοῖς ὕγροισ διαθρύπτεται (στλ. 777).

[Παράλληλα Γρηγορίου Νύσσης καὶ Λέοντος

Εγκώμιο: ὁ μὲν γὰρ καιρὸς ἦν χειμῶν· ὁ δὲ τόπος, Ἀρμενία, ἡ πρόσοικος χώρα, ὡς ἴστε, δυσχειμέρος = το δε ποίημα: μὴν δ' ὁ φεβρουάριος ψυχρὸς μάλιστα... ὁ δ' οἶκος ἔνθα νῦν κατασκηνῶ πάλιν ἀγάννιφός τε καὶ λίαν δυσχειμέρος.

Εγκώμιο: καὶ τὸν θερισμὸν ἀποδύουσιν ἄνεμοι, ἂν μὴ σφόδρα καταδήσας ἑαυτὸν τοῖς ἱματίοις, πρὸς τὴν βίαν τῶν πνευμάτων διαγωνίσηται. Μετόπωρον δέ καὶ ἔαρ σχεδὸν οὐκ εἰσίν, ὡς παρὰ κακοῦ γείτονος τοῦ χειμῶνος πρὸς τὴν ἐκείνου δυναστείαν παρασπρόμενα = το δε ποίημα: Ὁ Θρασκίας δὲ δριμύς ἐστι καὶ πικρός, ὀξύς, δυσσαῆς, Ταρτάρου πνοάς ἔχων· ὁ γὰρ Νότος λέλοιπεν ἡμῶν τὸ κλίμα.

Εγκώμιο: τὰ ὑπὸ ψυχροῦ γινόμενα πάθη, οἷον τετραταῖοι καὶ καρκίνοι καὶ ἄνθρακες καὶ ὅσα φιλοσοφοῦντες ἰατρικοὶ τὴν ψυχρὰν ὕλην ἀπεφήναντο τοῖς σώμασιν ἐμποιεῖν. Οὕτως οἱ ψυχρότεροι καὶ πιμελώδεις, νωθρότεροι καὶ δύσχρηστον ἔχοντες τὸ σωματίον = το δε ποίημα: Ψυχρὸν τὸ γῆρας, ἢ τ' ἐμὴ κρᾶσις φύσει φεῦ φλεγματώδης... πῶς οὖν τοσοῦτων ψυχροτήτων ἐν μέσῳ ὄρων με συσχεθέντα τὸ ταλάντατον ὕδωρ κελεύεις προσφέρεσθαι... ἄπελθε... ἐκεῖσε δεῖξον τὴν ἰατρικὴν, σοφέ.

Εγκώμιο: κρυμὸς συμπηγνύς καὶ μαραίνων· τὸ μὲν γὰρ τῷ σιδήρῳ προσήκει, ὀξέως ἄγον ἐπὶ τὸν θάνατον· τὸ δὲ τὴν ὀδύνην ἔχον ἰσόρροπον, παρατείνει τὴν τελευτήν = το ποίημα: χιών γενήσομαι ἢ καὶ χάλαζα καὶ θανῶν νεκροστόλοις ἄφαντος ὡς κρύσταλλος...

Εγκώμιο: ἀμπέλου δὲ τὸ φυτὸν παρ' αὐτοῖς καὶ ἡγνόηται· καὶ ὁ μὴ μακρὰν

ἐκδημήσας, βότρυν οὐκ οἶδεν· ἐρωτᾷ δέ περὶ σταφυλῆς οὗτος, ὡς ἡμεῖς περὶ τῶν παρ' Ἰνδοῖς γινομένων = το δε ποίημα, που ἡδη διευκρίνησε ἐν τισιν τόποις και συνεπῶς ομιλεῖ ὄχι ἀπὸ τη θέση του Καυκάσου, ἀλλὰ πιθανῶς της Θράκης, προσαρμόζει το θέμα μια και βάλλει κατὰ της υδροποσίας και των ψυκτικῶν παραιπέσεων: Ἐπελθε τοίνυν εἰς τόπους τῆς Ἰνδίας... ὅπου λέγουσιν ἀμπέλους μὴ βλαστάνειν.

Τέλος το εγκώμιο: ὁ οἶνος ὅταν παγῆ μορφοῦται πρὸς τὸν περιέχοντα πίθον... ἡ ὕελος δέ καὶ ὄστρακον περιὸράγεντα τοῖς ὑγροῖς διαθρύπτεται = το δε ποίημα: πῆγνυσι καὶ τὸν οἶνον ἐν τισιν τόποις τούς τ' ἀμφορεῖς ὀγγνυσιν ἐκ τῆς ψύξεως.]

*

Βίος καὶ πολιτεία τοῦ νεοφανοῦς ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ρωμύλου

τῷ δέ χειμῶνι καὶ πάννυ δυσχερῶς εἶχε πρὸς τοῦτο, ἅτε τοῦ τόπου ἐκεῖνου καθ' ὑπερβολὴν ψυχροτάτου ὄντος, ὡς καὶ τὰ ὕδατα εἰς λίθον ἀντιτυπίαν μεταβαλέσθαι τῇ ὑπερβολῇ τῆς πῆξεως· ἡ τε χιών καὶ μέχρι τοῦ ἀπριλλίου μηνός πολλάκις ἢ καὶ πρὸς ἄλλυτος διαμένει· τότε λοιπόν καὶ τὰ κοῖλα τῶν λιμνῶν ἐκεῖνων, ἅπερ οἱ ἐκεῖσε οἰκοῦντες δηρούς ὠνόμαζον, πεπηγμένα εἰς ἄκρον γενόμενα τῇ πολλῇ ψυχρότητι ὡς ἔφημεν οὐ παρεῖχον αὐτῷ ἀλιεύειν ὡς σύνηθες· ... Μέθοδον γάρ ἐφευρίσκει τότε ἀνεπιχείρητον τοῖς πολλοῖς ἢ καὶ πᾶσι πτύον γάρ λαμβάνων καὶ σφῦραν κατήρχετο καὶ τὴν μὲν χιόνα διὰ τοῦ πτύου ἔνθεν ἀκαεῖθεν ἀπορρίπτων, τὸν δέ πάγον διὰ τῆς σφυρός συντριβὼν ὄλος ὑπότρομος γενόμενος τῷ ψύχει καὶ τοὺς ὀδόντας θρύχων ἐν τῷ θηρῷ εἰσήρχετο καὶ τὸ κάτωθεν ὕδωρ τοῖς ποσὶ συνταράπτων τοὺς ἐν αὐτῷ ἰχθύας ἐποίει καὶ ἄκοντας ἀνέρχεσθαι τῷ ὕδατι καὶ οὕτως εὐθύς τὸ καρύκιον (=εἶδος δικτύου, δερμάτινο σακούλι;) ἐμβάλλων ἠλίευσεν, ξένην τινὰ καὶ θαυμασίαν ὄντως ἄγρην ἐπινοήσας. Ἐρα οὐκ ἦν ὁμοῖος ὁ θηρός ἐκεῖνος τοῦ κατὰ συνείδησιν ἀθλητοῦ τούτου τῆς λίμνης τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων; Καὶ πάννυ μὲν οὖν· εἰ δέ τις ἐνίσταται λέγων ὡς οὐκ ἀπέθανεν καὶ οὗτος τὸν σωματικὸν τηνικαῦτα θάνατον ὥσπερ ἐκεῖνοι, ἐκεῖνο ἂν εἴποιμεν πρὸς αὐτούς ὅτι, εἰ μὴ καὶ οὗτος τὸν θάνατον προετίθει πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, οὐκ ἂν εἰς τὸ πεπηγὸς ὕδωρ εἰσήρχετο·... ἐν ἧ δὴ νυκτὶ καὶ πληθὸς χιόνος οὐρανὸθεν καταφερόμενον –χειμέριος γάρ ἦν ὁ καιρὸς– τὸν ἀθλητὴν τοῦτον τοσοῦτον ἐσκέπασεν ὥστε μὴ φαίνεσθαι· τοιγαροῦν πρῶτα τὴν χιόνα ἐξορύξαντες ἡμίθνητον μέσον τῆς χιόνος εὐρίσκουσι¹¹⁹.

ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΠΑΪΣΙΟΥ¹²⁰

Ἡ ὑπερβολικὴ ψυχρότης γενομένη ἐν τῇ τῶν Ἰωαννίνων λίμνῃ
(Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1687 καὶ 1700)

Χίλιοι ἑξακόσιοι ἑπτὰ καὶ ὀγδοῆντα,
δεκάτη πέμπτη Γενναρίου, ἑβδόμη μέρα ἦταν,

ὄτε ψυχρότης ἔγινεν ἐν τῇ παρουσίᾳ πόλει,
ὥστε ὅπου ἐπάγωσε τότε ἡ λίμνη ὅλη·

.....
Εἰκοσιοκτὼ τοῦ Γενναρίου
ἔπεσε πλῆθος χιονίου·
καὶ τῇ εἰκοστῇ ἐννάτῃ
φαίνεται πάλιν γεμάτη
ἐκ κρυστάλλου καὶ χιόνος,
τῶν παιδίων τοῦ χειμῶνος.

.....
Ἐκ τῆς παγωμένης
λίμνης καὶ χιονισμένης
ἔδλεπες τοὺς σεμεντζίδες
ἅμα τε καὶ χαλδαντζίδες·
κραιοπούλοι καὶ τετζίδες,
χρυσικοὶ καὶ παπουτζίδες·

.....
Πλῆθος Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι
ἅμα τε καὶ Ἰουδαῖοι,
ἔτρεχαν ὅλοι στό ψῦχος
ὡς τῶν πετεινῶν τό πλῆθος·
εἶχαν τύμπανα καὶ ἄλλα
ὄργανα μικρὰ μεγάλα·
οἱ μὲν ἔρριχναν λιθάρι,
ἕτεροι δέ τό κοντάρι·
ἄλλοι ἔπιναν κρασί
πέροντάς το στό νησί·

.....
ἕτεροι ἐτραγωδοῦσαν,
κ' ὑπερέταις ἐκερνοῦσαν·
ἔκαναν χαραῖς μεγάλαις,
πού δέν ἔγιναν οἱ ἄλλαις.
Ἐλεγεν ἓνας πρὸς ἄλλον
καθὼς ἤκουε τόν ἄλλον·
ἄρχοντά μου, πάντα γιά σου,
γιά σου καὶ τῆς ἀφεντιᾶς σου.
Καί τόν Νῶε συγχωροῦσαν
ὅσον καὶ ἂν ἠμποροῦσαν
ἔνεκεν τοῦ ἀμπελῶνος
ὅπου ἠὔρε πρῶτον μόνος,
καὶ ἐποίησε τόν οἶνον
τόν καλῶτατον καὶ φίνον.
Καί διά τόν ἀμπελῶνα
εἰς τόν ἅπαντα αἰῶνα
ἐκ θεοῦ εὐλογημένος

εἶναι καί συγχωρημένος.

.....

Ἐπάγωσε καί δεύτερον ἡ λίμνη πέρα πέρα,
τῇ δωδεκάτῃ Γενναρίου, παρασκευῇ ἡμέρα.
χίλιοι ἑπτακόσιοι, καθὼς ἔτρεχε τότες,
ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, καί πρῶτον οἱ νησιῶταις
περιπατῶντες ἤλθασιν, ἐμβῆκαν εἰς τὴν σκάλα,
καί βλέποντες τοὺς τὰ παιδιά, μικρὰ τε καὶ μεγάλα,
ἐπῆγαν πέρα στό νησί ὅλα περιπατῶντας,
ἐγύρισαν καί ἔρχονταν στόν πάγον ἀπηδῶντας·

*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ¹²¹

Ἐπίκρισις τοῦ Κωνσταντίνου Καρατζᾶ ὡς ἐκ μέρους τοῦ ποστελνίκου
(3 Φεβρουαρίου 1745)

Κυρίτζη Δραῦκο, ἀδελφέ μου,
φίλιτε ἐξάδελφέ μου,
γράμμα σου ἀπ' τῆ Ζαβίτζα
ἔλαβα μίαν ἀγγίτζα,
5 στό ὁποῖο γῆ ἀφεντιά σου
ἔγραφες τὰ βάσανά σου,
ὅλα τὰ παθήματά σου,
καί τὰ τόσα ἔξοδά σου,
τόν χειμῶνα καί τό χιόνι,
10 π' ὁποῖος κι ἂν τ' ἀκούη παγώνει

.....

Ποῦ ἀκούσθη τό Γενάρη
30 –ᾶ! χρυσό μου παλληκάρη!–
στήν καρδίαν τοῦ χειμῶνος
καί μεδσοῦμι τῆς χιόνος
γέροντες νά ταξιδεύουν,
πού οἱ νέοι κινδυνεύουν;
35 Ποῖος σ' ἔδιωξε, χρυσέ μου;
Ποῖος σ' ἐκνήγ' ἀδελφέ μου;
Λαχταροῦσες, λές, τὴν Πόλι
καί αὐτό τό ἔχουμ' ὅλοι·
κι ἄλλοι στρεΐδια λαχταροῦνε
40 τρώγοντας κρασί νά πιοῦνε.
Ποῖος σβουροδούκλους δέν θυμᾶται,
ποιός 'στακούς δέν συλλογᾶται;

.....

Τρῶγε, πῖνε, πλιά, χρυσέ μου.
Χιόνια πλέον μή θυμᾶσαι,

- 65 *στό σπιτάκι σου κοιμᾶσαι
ἄλογα δέν κολυμποῦνε
πλιά στό χιόνι· τά τραβοῦνε
τόρα εἰς τό ἄτ παζάρι
νά τά βάλουνε σαμάρι,*
-
- 75 *Λάφια πλέον καί ζαρκάδια
ἄς περιπατοῦν μέ χάρδια,
Βουργαρόπλα δέν μποροῦνε
νά τά πιάσουν, κι ἄς ηῆδονε.*
-
- 85 *Στρείδι πλέον καί ποτήρι
καί στό πλάγι τό κροντήρι.
Πῖνε καί κρασί πελίνου
στήν ὑγεία τοῦ Κωνσταντίνου,
ἡγεμόνος τρίς Βλαχίας,
δῖς δά πρόην Μολδαντίας,*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

Συνοπτική παρουσίαση μαρτυριῶν για την αμπελοκαλλιέργεια στα ψυχρά κλίματα μετά το 10ο αιώνα

Ἐρχόμεθ' εὐφροσύνης, ὅπως θα ἔλεγε και ο Λέων ο Μαθηματικός, με την αμπελοκαλλιέργεια μιας εὐκρατης περιοχής, δηλαδή με τα χειμέρια κλίματα της Κρήτης του 11ου αιώνα τα οποία αναφέρονται στο Βίο του Αγίου Ιωάννη του Ξένου¹²². Πιθανότατα πρόκειται για ποικιλίες που προσφέρουν καρπό τέλη φθινοπώρου, συνεπώς το χειμέριος στην προκειμένη περίπτωση αφορά την εποχή της συγκομιδής. Ακολουθῶς περνάμε στο λόγιο του 12ου αιώνα Νικηφόρο Βασιλάκη (1115-1182) που ως μητροπολίτης της Φιλιππουπόλεως σε επιστολή του ομιλεῖ για ἀποχοίρωσιν, ἔγινε λέει σαν τους χοίρους της Κίρκης καθὼς οι εκεί σταφυλαὶ βᾶτων φανλόττεραι. Ο οἶνος εἶναι ὀξίνης και σαπρίας, βρωμερός, γέμει ρητίνης και μυρίζει δαδί¹²³. Ο Βασιλάκης ἔπεται του Λιουτπράνδου και προηγείται της ἀνάλογης κρίσης του Χωνιάτη για το κρασί της Αττικής, ὅπου ὅμως πάντα ὑπάρχει ο ἥλιος και το μέλι του Υμηττού¹²⁴. Επίσης στα ἴδια πιθανῶς χρόνια τα αδύνατα, νεροουλὰ κρασιά του Βορρά παραπέμπουν στην ἔνδεια, στέρηση και υποβάθμιση, σχεδόν στην υδροποσία, σε ἀντίθεση με τα δυνατά, γλυκά κρασιά των παράλιων και νήσων τα οποία προσφέρονται για εξαίρετη γλυκοποσία. Η ἀντίστοιχη οινοποσία, γλυκῶν ἢ αδύνατων κρασιῶν, ἀποτελεῖ κριτήριο κοινωνικῆς ἀνισότητος και ο Πτωχοπρόδρομος ἀντιπαραθέτει τα γλυκά κρασιά της θρακικῆς παράλιας Γάνου, της Κρήτης, της Χίου και Σάμου με το κρασί της Βάρνας το νεροκοπημένο¹²⁵. Σε επιστολή που ἀπευθύνει στο Θεόδωρο Πρόδρομο ο Μιχαήλ Ἰταλός θα ἀντιπαραθέσει με τη σειρά του τη βόρεια ζώνη της θήρας, των δασῶν και του ψύχους με την εὐκρατη νότια ζώνη των ἀνθοσμιῶν¹²⁶. Πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα (1745) τα ἴδια περίπου θα γράψει ἕνας

φαναριώτης σε έμμετρη επιστολή του αντιπαραβάλλοντας τα λάφια και τα ζαρκάδια της Βουλγαρίας με τα στρείδια, τους αστακούς και το κρασί της Πόλης¹²⁷. Στην ποίηση του Μαγγάνειου Προδρόμου η *ύγρὰ καὶ σεσημμένη χώρα*, όπου *τό ψῦχον ἐπλεόνασε* και ο *ληνοβάτης Σειληνός ἔτι ληνόν οὐκ ἔχει τόν θύρσον ἀπεβάλετο, ψύχεται...* πιθανότατα αποτελούν αναφορές στη Βουλγαρία και μάλιστα τη Φιλιπούπολη, όταν ο Προδρόμος επισκέφθηκε το φίλο του Ιταλικό¹²⁸. Ακόμη εκφραστικότερος είναι ο Γρηγόριος Αντίοχος όταν περιγράφει την αφυΐα των βόρειων αυτών περιοχών, εννοώντας προφανώς την έλλειψη ορισμένων καλλιεργειών. Χαρακτηριστικά αναφέρει την απουσία αμπελοκαλλιέργειας, ενώ όπου υπάρχει οίνος είναι *δξίνης καὶ ἐκτροπίας καὶ τῷ στομάχῳ πολέμιος*. Χρησιμοποιεί μάλιστα, όπως και ο Προδρόμος των Μαγγάνων, τον κοινό τόπο ότι *μήτε τόν Διόνυσον ἐπισεῖσαι ταύτη τόν θύρσον... μήτε τούς τῆς Δήμητρος πόδας ἐπιβῆναι τοῦ τόπου*¹²⁹. Με τη σειρά του ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, σε μια μοναδική για τον περιγραφικό της πλούτου επιστολή-εξιστόρηση¹³⁰ πορείας μέσα στα χιονισμένα και παγωμένα πεδία του βαλκανικού Βορρά, θα αναφέρει την ηροδότεια Σκυθική ερημία λέγοντας χαρακτηριστικά ότι *ἐνταῦθα ἡμῖν ἡ Δήμητρος οὐκέτι μήτηρ ἦν, ἀλλ' εἰς μητρὶάν μεταπέπτωκεν*. Σύμφωνα με την περιγραφή *ὁ νιφετός ἐτυράννει τόν τε ἄερα, τήν τε γῆν* και ο ίδιος *θαμβάειων ὑπό τοῦ ψύχους καὶ ἡμίνεκρος*¹³¹.

Στο 14ο αἰώνα, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Γεώργιος Οιναιώτης και ο Ματθαῖος Γαβαλάς, στις επιστολές τους θα περιγράψουν, παρά τους κοινούς τόπους που χρησιμοποιούν, την οινολογική και κλιματολογική ιδιαιτερότητα περιοχών της Θράκης. Ο Οιναιώτης, ταξιδεύοντας με τη συντροφιά του από τη Ραιδεστό στο Γάνος, διανυκτέρευσε σε πανδοχείο καπηλίδος που τους χρέωσε αντί δέκα αργυρίων *οἶνον ἐκτροπιάν καὶ δξίνην*, ενώ η ίδια έπινε *κάλλιστον ἀνθοσμίαν* πιθανώς εισαγόμενο¹³². Ο Γαβαλάς μας παραδίδει μοναδικές περιγραφές για τη Βιζύη και τη Βρύση, των κατοίκων με τις ταβέρνες, τα μεθύσια τους, τις μαιοφωνίες τους, περιγραφές ισάξιες σε χρώματα με τις σκηνές της ζωής των χωριατών της Κρήτης που μας παραδίδει ο Σαχλίκης περίπου πενήντα χρόνια αργότερα¹³³. Αν το υγρό και νοσηρό κλίμα της θρακικής ενδοχώρας που περιγράφει ο Γαβαλάς, ενός τόπου, όπως λέγει, γεμάτου μύγες, κουνούπια και θερινές βροχές και όπου τα λουτρά ήταν άγνωστα, αν λοιπόν υποθέσουμε ότι το κλίμα αυτό επέτρεπε αμπελοκαλλιέργεια, οι σταφυλές θα ήταν σίγουρα *δάτων φανλότεραι* και ο οίνος *σαπρίας*, ό,τι ακριβώς μας λέει ο Βασιλάκης για τη Φιλιπούπολη. Τούτο καταθέτει ο Θεόδωρος Μετοχίτης από το Διδυμότειχο, όπου είχε εξοριστεί μετά το 1328. Εκλιπαρεί να του σταλεί για την υγεία του *οἶνος ἀκμαῖος καὶ κραταιός* από τα Στάγιρα, γιατί νοσεί ο εγχώριος οίνος. Πιστεύει δε ότι το να ζητούν οι *κατά τά βορειότερα πρόσοικοι*, οι κατοικούντες δηλαδή την ψυχρά Θράκη, σῦκα και καλό κρασί, είναι σαν να ψάχνουν χιόνι στην Ινδία και οι Ινδοί να αναζητούν φοινικιά στη Θράκη¹³⁴. Έτσι, διαχρονικά *οἱ κατά τά βορειότερα πρόσοικοι* αποζητούν τα δώρα του αιγαιακού Διόνυσου ή της νότιας ακτής της Προποντίδας, όταν η θρακική ενδοχώρα προσφέρει οίνους *στυγηρῶς ἀμπέλου, δξίνεις, σαπρίεις, ἐκτροπίας, νεροκοπημένους*. Η Κωνσταντινούπολη εμφανίζεται και είναι εν μέρει η κλιματολογική σύγκλιση Βορρά και Νότου, αλλά κυρίως αποτελεί την ενδιάμεση εμπορικά περιοχή, όπου τα δώρα και τα προβλήματα των δύο κλιμάτων συνυπάρχουν: κληματαριά αλλά και νερατζιά *καυθεῖσα ὑπό χειμῶνος*, σύμφωνα με επίγραμμα του Βαλσαμώνα¹³⁵. Είναι χαρακτηριστικό

ότι στο 14ο αιώνα ο Φιλής, που στις επαιτικές του μονότονα επαναλαμβανόμενες παρακλήσεις ζητά το όποιο κρασί, χωρίς ιδιαίτερες ποιοτικές προδιαγραφές θα υπογραμμίσει σε περισσότερα του ενός επιγράμματα την τεράστια διαφορά του προσφερόμενου νεκρού οίνου στην Κωνσταντινούπολη από αυτόν της Κυζίκου και πιθανώς της Χαλκιδικής. Στα ίδια πάντα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη εκλεκτοί οίνοι θεωρούνται όχι πλέον ο θρακικός Μαρώνειος του Ομήρου, αλλά ο Χίος, ο Λέσβιος, ο Κρητικός, ο Μονεμβάσιος, αλλά και το *τριγλιανόν* και *σάμειον κρασί*³⁶. Ο βαλκανικός Βορράς σταθερά συνεχίζει πάντα ως σήμερα να υποβλέπει και να επιζητεί τα δώρα του οίνου ως *φάρμακα λύπης*, για να κλείσουμε όπως αρχίσαμε με το Λέοντα το Μαθηματικό.

Σημειώσεις

1. Ηλιάς Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός. 'Η άμπελος και ό οίνος στή βυζαντινή ποίηση και ύμνογραφία*, Β1, Αθήνα 1995, σ. 65 και 85.
2. Πρόχειρα λεξικό Σούδα: 234 *Χειμών*... "Ομηρος· χειμώνα φύγον.περι γεράνων. λέγει δέ ού τήν χειμερινήν κατάστασιν, αλλά τόν χειμερινόν τόπον, τήν Θράκην... 235 *Χειμών*· ζήτει περι τών *Σκυθών* εν τῷ ύφαντοδόνητον (έκδ. Adler, μέρος IV, σ. 800).
3. L. Westerink, «Leo the Philosopher: Job and Other Poems», *Illinois Classical Studies* 11 (1986), σ. 196 και 200 και B. Baldwin, «The epigrams of Leo the Philosopher», *Byzantine and Modern Greek Studies* 14 (1990), σ. 15. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 98-102. Βλ. παραπάνω Παράρτημα I.
4. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 65, 85.
5. Βλ. και μια ενδιαφέρουσα συγγέντρωση πληροφοριών και αξιολογών μεταφράσεων στο Γ. Θέμελης, *Επίγραμμα και Μακεδόνες επιγραματοποιοί*, Θεσσαλονίκη 1938.
6. J.F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, σ. 470 σημ. 2. Βλ. όμως G. Kolias, *Léon Choerosphactés*, Αθήνα 1939, σ. 16 σημ. 3 και P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σ. 149 σημ. 3 και ελλ. μτφ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 21985, σ. 377. Την καταγωγή του από τη Θεσσαλία με τη σχετική βιβλιογραφία επαναλαμβάνει ο V. Laurent, «Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le Philosophe sur l'Annonciation (25 mars 842)», *Mélanges Eugène Tisserant II (Studi e Testi)*, 232), Βατικανό 1964, σ. 283 και ο Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978, ελλ. μτφ., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. 'Η λόγια κοσμική γραμματεία τών Βυζαντινών*, έκδ. ΜΙΕΤ, τ. 3, 1994, σ. 35. Για την παραμονή του σε νησί της Προποντίδος αντί για την επικρατούσα άποψη για την Άνδρο ετοιμάζει μελέτη η Χριστίνα Αγγελίδη.
7. B. Baldwin, «The epigrams of Leo the Philosopher», ό.π., σ. 16.
8. *Συν. Θεοφ.*, σ. 189. 15-18.
9. Lemerle, ό.π., σ. 152-153. Βλ. και την προδημοσίευση των λημμάτων 'Αέτιος και Μανικοφάγος από το PBE (=Prosopography of the Byzantine Empire), I.R. Martindale, «Prosopography of the Byzantine Empire», *Medieval Prosopography* 17/1(1996), σ. 184-187. Για τους 44 πύργους και την προδοσία, A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. 1, Βρυξέλλες 1935, σ. 161, 168-169 σημ. 2.
10. *Οί τών πάποτε ενγενεστάτων όμότιμοι, οί θεία φρονήσει κεκοσμημένοι, οί κατ' άμφω, ψυχῆ τε και σώματι, περιδέξιοι, οί τών μεγάλων εκείνων και άρχαίων τεσσαράκοντα Χριστού μαρτύρων ίσαριθμοι και όμότιμοι, διά του τής πλεοναζούσης δνιάδος μυστικώς ύποφαίνοντες ταύτην είναι αυτοίς όμοίαν και ύσην δευτέραν τεσσαρακοντάδα άγίαν, οί και εν αύταις τών τεσσαράκοντα νηστειών ήμέραις και ού πρό πολλού τής τών άρχαίων άθλήσεως ήμέρας τελειωθέντες, ως κοινωνήσαι αυτοίς και τῷ καιρῷ και τῇ πίστει και τῇ τελειώσει και τοίς στεφάνοις*. Εϋδίου Μοναχοϋ, *Οί Σαρανταδύο Μάρτυρες του 'Αμορίου*, έκδ. Στ. Ευθυμάδης, έκδ. «Ακρίτας», Αθήνα 1989, σ. 72§40.
11. *Συν. Θεοφ.*, σ. 191. J.L. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 (1971), σ. 53-54 σημ. 59. Τη σχέση του με την αστρολογία, C. Mango, «The Legend of Leo the Wise», *Zbornik Radova Vizantoloskoj Instituta* 6 (1960), σ. 91 (= *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984).

12. V. Laurent, «Une homélie inédite», ό.π., σ. 281-302. Ο Lemerle θεωρεί την ομιλία αυτή «tout à fait singulière» και έργο «plus d'un érudit que d'un pasteur», P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, ό.π., σ. 157. Η Πεντηκοστή κατά το Λέοντα είναι η επομένη ημέρα του 7x7=49+1=50. Με την ίδια λογική θα μπορούσε να ερμηνευθεί ο αριθμός 42 για τους μαρτυρες του Αμορίου 7x6=42, οι οποίοι συν τους άλλους παρέμειναν επτά έτη φυλακισμένοι μέχρι το μαρτύριό τους. Στο Βίο τους μάλιστα θεωρούνται *ισαριθμιοι* με τους Σαράντα της Σεβάστειας και η παρουσία των επί πλέον δύο ερμηνεύεται ως εξής: *οί τών μεγάλων εκείνων και άρχαίων τεσσαράκοντα Χριστού μαρτύρων ισαριθμιοι και όμότμοι, διά τοι τής πλεοναζούσης δνάδος μυστικώς ύποφαίνοντες ταύτην είναι αυτοίς όμοίαν και Ίσην δευτέραν τεσσαρακοντάδα άγιαν*, βλ. Ευώδιου Μοναχού, *Οί Σαρανταδύο Μάρτυρες του Άμορίου*, ό.π., σ. 72. §40.

Πάντως, η Πεντηκοστή υπήρξε πάντα η αφορμή για να υποστηριχθεί η μωρία των Ιουδαίων με αναλυτικές ανασκευές και αποδείξεις του παραλόγου της κατηγορίας τους. Ο Φώτιος αντικρούει με λογικά και κλιματολογικά επιχειρήματα τη μωρία αυτή, *έπει γάρ άπίθανον ήν καθ' ώραν μάλιστα τρίτην μέθη διδόναι τούς άποστόλους άνθρωπος άρετής τε κήρυκας... επί του πόματος πρόσφατον (καίτοι τών βοτρύων ούπω πός ώραν όντων, άλλ' άρτι τήν γεηράν ικμάδα εις άνθος άποτριβομένων) καταφεύγουσιν...*, έκδ. Laourdas-Westerink, τ. II, Λιψία 1984, σ. 2, επιστ. 146. Δεν λείπουν και κάποιες συμβολικές μεταγενέστερες ερμηνείες, βλ. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β2, σ. 43-44 και 194.

13. *Ελλ. Ανθ. XI*, 61. Βλ. και Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 53. Στα σχόλια του στο επίγραμμα αυτό του Μακεδονίου (σ. 821-822) ο Beckby υπογραμμίζει τη θεματική συγγένεια με το ποίημα του Λέοντος, του οποίου παραθέτει το κείμενο από την έκδοση Cougny και γερμανική μετάφραση. Θεωρεί μάλιστα ότι ο Λέων επεξαργάστηκε παραπέρα το θέμα του Μακεδονίου, Η. Beckby, *Anthologia Graeca*, Μόναχο 1957-58.

14. *Ελλ. Ανθ. XI*, 20. Βλ. επίσης *XI* 23, 24, 31 και *IX* 305, 406.

15. Τη διαμάχη των υδροποτών με τους κρασολότες είχε προετοιμάσει η γνωστότατη διαμάχη και κοινότοπη φιλολογική σύγκριση των δώρων των θεών Δήμητρος (δημητριακά), Αθηνάς (λάδι) με το δώρο του Διόνυσου (κρασί). Περιοριζόμενοι στην *Ελληνική Ανθολογία* διαπιστώνομε ότι το νερό και βεβαίως η βροχή προσγράφονται στο Δία, στις Νύμφες και στο Δευκαλίωνα (βλ. Παράρτημα I, σημειώσεις στα επίγραμμα του Ασκληπιάδη). Σε επίγραμμα του Αντιφίλου (VI 257) αμφορείς κρασιού μεταφέρουν σιτηρά, γεγονός που θεωρείται προσβολή και στους δύο θεούς *άμφοτέρονης ήσχυνε*, όπου και το αντιυδροποτικό *ό κρατήρ ού δέχεθ' ύδροποτάς* γίνεται το αντιοινικό *Δημήτηρ δέ μέθην σύντροφον ού δέχεται*. Σε αδέσποτο επίγραμμα σύμφωνα με το λήμμα του, η μέθυση γραία όταν αρρώστησε υπόσχεται στη Δήμητρα *μη γεύσασθαι οίνου, άλλ' ύδροποτήσιν* (VI 291). Πρβλ. και το επίγραμμα του Ιουλιανού IX 368.

16. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 22-23 και 134-136.

17. *Ελλ. Ανθ. IX*, 629, 809.

18. *Ελλ. Ανθ. IX*, 305 και με χαρακτηριστικό λήμμα *εις έαυτόν διά τόν ύδροποτείν κακώς διατεθέντα και πάλιν τόν οίνον άσπάσασθαι*.

19. Πρόχειρα στο *Περί ήλικιών του ανθρώπου*: *Ό δέ Πυθαγόρας εις τέσσαρα διαιρεί τόν όλον του ανθρώπου βίον... Αί δέ ήλικίαί αυται και προς τάς ώρας του χρόνου ήτοι τάς δ' σύμμετροι παις, έαρ, νεηνίακος, θέρος, νεηνίης φθινόπωρον, γέρον, χειμών*. J.F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, σ. 455.

20. *Ελλ. Ανθ. XI*, 54 και 55. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 31.

21. Αναγνωστάκης, *Οίνος ό Βυζαντινός*, Β1, σ. 80, 91, 145.

22. *Ελλ. Ανθ. IX*, 606-640, 814-815, *Ανθ. Πλαν.*, 280-281 και A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, Μόναχο 1982, σ. 126-131.

23. *Ελλ. Ανθ. IX*, 617... *Πρός τί δέ και σανίδες δύο τοις ποσίν αϊδ' ύπόκεινται;/ού διά τήν θέρμην, τής χιόνος δ' ένεκα Φριξίου και Νάρκης ούτος τόπος. Άλλ' επίγραψον! /Τώ μεσορί λούσαι πνει γάρ έσω Βορέας».*

24. *Γεωπονικά*, 2, 3, 7.

25. Βλ. Παράρτημα I, το ποίημα Λέοντος, στχ. 20-21.

26. Για τη σχέση του Λέοντος με τον Επίκουρο και για το συγκεκριμένο επίγραμμα, P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, ό.π., σ. 175-176 και έλλ. μτφ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα ²1985, σ. 156. Επίσης B. Baldwin, «The epigrams of Leo the Philosopher», ό.π., σ. 13-14.

27. *Ελλ. Ανθ. VII*, 106... *θερμήν ές πύελον γάρ έσήλυθε και τόν άκρητον/έσπασεν, ειτ' αϊδην ψυχρόν έπεσπίασατο*.

28. *Ελλ. Ανθ. X*, 112, και Berger, *Das Bad*, ό.π., σ. 120.

29. Για το θέμα του ψύχους και των συγκρίσεων χειμώνα θέρους στη ρητορική των Βυζαντινών, Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978, ελλ. μτφ., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, ὁ.π., τ. 1, 1987, ένας ψόγος του σοφιστή Νικολάου αναφέρεται στο χειμώνα (σ. 178), ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης (σ. 172), ο Πλανούδης δίνει το προσβάδισμα στο χειμώνα (σ. 180). Πάντα το θέμα του ψύχους θίγεται στον *Πρεσβευτικόν* του Θεόδωρου Μετοχίτη, Σάβας, *Μεσ. Βιβλ.*, 1, σ. 154-193 και Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 1, σ. 235.

30. *Δίδοτε οἶνον πίνειν τοῖς ἐν ὁδίνοιαις. Δίδοτε οἶνον, εἶπε τὴν καταλελυμένην γὰρ ψυχὴν ἐκθερμαίνεσθαι χροῖ· οὐχὶ τὸν ἄρχοντα τὸν τύφον γέμοντα πρὸς τὴν θέρμην ἐξάγειν τῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς θερμιασίας ἀροῦσης αὐτῶ... Ἐλλ. Πατρ.* 64, στλ. 740. Επίσης για το ψυχρὸ και το χειμῶνα: *Χειμῶνος ἢ δριμύτης αἶμα σπυτέλλονσα τήκει τὸ σῶμα και Ψυχροῦ πλεονάζοντος παρῆσεις και τρόμοι και ἀποπληξία και μυρία ἕτερα νοσήματα τίκεται*, P. Odorico, *Il Prato e l'Ape, Il sapere sentenzioso del monaco Giovanni*, Βιέννη 1986, σ. 246, αρ. 1142 και 1145.

31. Nicola Callicle, *Carmi*, ἐκδ. Roberto Romano, Νάπολη 1980, σ. 128, στχ. 61-67. Βλ. επίσης B. Keil, «Die Monatszyklen der byzantinischen Kunst in spätgriechischer Literatur», *Wiener Studien* 11 (1889), σ. 94-143 και Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 160-163 και σημειώσεις 245-246.

32. Για την ποδάγρα βλ. βιβλιογραφία και γενική επισκόπηση του Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 3, σ. 141.

33. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 3, σ. 118-123.

34. Aetii Amideni, *Libri medicinales*, ἐκδ. A. Olivieri, βιβλία 1-4, Λιψία 1935 και βιβλία 5-8, Λιψία 1950. Πρόχειρα παραδείγματα βιβλίο 7.6-7, σ. 259.

35. V. Peticino, «Spunti di interesse idrologico nelle opere di Ezio di Amida», *Atti Io Congr. Eur. di storia della medicina*, Montecatini 1963, σ. 344-349 και A. Moricone, «Spunti di interesse idrologico in Paolo di Egina e in Alessandro di Tralles», ὁ.π., σ. 315-317. Δεν μπόρεσα να τα συμβουλευθῶ.

36. Aetii Amideni, ὁ.π., βιβλίο 5, 61, σ. 37. Για το ψυχρὸ ὕδωρ βλ. βιβλίο 5.42, σ. 45-47, ὅπου και τοῖς ὀλίγον αἶμα και σάρκα ἐλαχίστην ἔχουσιν ἢ πόσις τοῦ ψυχροῦ σφαιρωτέρω και ἀφίστασθαι χροῖ τῆς ψυχροῦ δόσεως.

37. Πρόβλημα πάντα παραμένει η ταύτιση του ιατροσοφιστή Λέοντος της εποχής του αυτοκράτορα Θεοφίλου με το Λέοντα το Μαθηματικό, Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 3, σ. 132-133. Ανεξαρτήτως του προβλήματος αυτού στο σύγγραμμα *Σύνοψις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων*, ἀποδιδόμενο στὸ Λέοντα, διαβάζομε: *ὁ ἐγκέφαλος ἡδεται ταῖς θερμαῖς καταστάσεσι μᾶλλον ἢ ταῖς ψυχραῖς* (σ. 28, 16-17). *πάσα δὲ ψῆξις και δυσκρασία και παχεῖα ἀναθυμιασῖς ἔλκοι τὸν πνεῦμονα διὰ τὴς οὐσίας αὐτοῦ εὐπαθὲς τὰ γοῶν νεῦρα ὑπὸ παχέος και γλίσχρον φλέγματος τρεφόμενα ἐτοίμως ὑπὸ τῆς ψυχρότητος και πλήττεται και ἐμφράττεται* (σ. 48, 11-14)... οὕτως ἢ ὄρεξις γίνεται τὸν δὲ χειμῶνα διεισδύον πρὸς τὸ βάθος τὸ θερμόν διὰ τὴν τοῦ περιέχοντος ψῆξιν, πάσαν τὴν ὑγρότητα δαπανῶν, πλείονα τὴν ὄρεξιν ἀπεργάζετα (σ. 50, 18-21), Leo the Physician, *Eritome on the Nature of Man*, ἐκδ. R. Renehan, *Corpus Medicorum Graecorum* X4, Βερολίνο 1969.

38. Hunger, ὁ.π., σ. 141.

39. Hunger, ὁ.π., σ. 114 και 141, και B. Baldwin, «Beyond the House Call: Doctors in Early Byzantine History and Politics», *DOP* 38 (1984), σ. 18-19.

40. Hunger, ὁ.π., σ. 141.

41. Gudrun Schmalzbauer, «Medizinisch-Diätetisches über die Podagra aus spätbyzantinischer Zeit», *JÖB* 23 (1974), σ. 229-243 και μάλιστα σ. 231.48-51 cf. Alex. Trall, II 509. Βλ. επίσης Hunger, ὁ.π., σ. 141. Πάντως, ο Χούμνος στο *Δίαιτα προφυλακτική εἰς ποδάγραν* ἀναφέρει: *Οἶνω ἀκράτῳ μὴ χροῦ, μήτε μὴν νικῶντι τὸ ὕδωρ, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ νικωμένῳ... ὕδατα σε λίαν ψυχρὰ μὴ ἐπισπάσθηται, ὥρα θέρους, πολλοῦ γε δέω φάναι, χειμῶνος... θεράπευε σεαντόν λουτροῖς δις ἢ ἅπαξ τοῦ μηνός*, J.B. Boissonade, *Anecdota nova*, σ. 220-222.

42. Baldwin, «Beyond the House Call», ὁ.π., σ. 18 σημ. 43. Ας σημειωθεῖ ὅτι στον αμείσωσ ἐπόμενο αἰῶνα ἀπὸ αὐτόν που ἐξῆσε ο Ψύχρηστος (5ος αἰώνας) στο ἔργο του Ἰωάννη Κλίμακος (6ος-7ος αἰώνας) συναντοῦμε τὴν ἐπίσην σπάνια λέξη *ψυχοσητήριον* (θέρμης ψυχοσητήριον), *Ἐλλ. Πατρ.* 88, στλ. 852B.

43. Βέβαια, πρόκειται για τις περιπτώσεις πυρετοῦ και ὄχι των νοσημάτων για τα οποία εφαρμόζονταν κυρίως οι ψυχτικές θεραπείες, *Anecdota Medica Graeca*, ἐκδ. Ermerins, κεφ. 19, σ. 107, βλ. και βιβλιογραφία Hunger, ὁ.π., σ. 132-133 σημ. 7-8. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 37.

44. Βλ. σύντομη παρουσίαση και σχετική βιβλιογραφία για τους Πεταγωμένους, Hunger, ὁ.π., σ. 141 και 144.

45. Ο Mango πιστεύει ότι στα χρόνια του Βασιλείου Α' «While the tradition of luxurious bathing disappeared among the people at large, it was deleberately retained at the imperial court...» και ότι «a peculiar feature of antique urban life, that vie aux bains which was the focus of civilized existence, had faded away», C. Mango, «Daily life in Byzantium», *XVI Int. Byz.-Kongr., Βιέννη 1981, JÖB 31/1/(1981)*, σ.340-341. Paul Magdalino, «Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople», *Church and People in Byzantium* (ed. Rosemary Morris), 20th Spring Symposium of Byzantine Studies, Manchester 1986, σ. 165-188. P. Magdalino, «The Bath of Leo the Wise and the “Macedonian Renaissance” Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology», *DOP 42* (1988), σ. 97-118. Όμως σε τελική θεώρηση C. Mango, «The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI», *Ευφρόνησον Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, σ. 321-330.

46. C. Mango, «The Legend of Leo the Wise», ό.π., σ. 59-93. Χαρακτηριστικά είναι τα θρυλούμενα για τα λουτρά του Μεγάλου Παλατίου, τα νερά που έτρεχαν για τους φτωχούς από το ξύλινο βαρέλι που κατασκεύασε ο Λέων ο Σοφός, αλλά και ο αντίστοιχος πολύ μεταγενέστερος θρύλος που θέλει κρασί να τρέχει από το βαρέλι, ό.π., σ. 75 σημ. 83. Επίσης C. Mango, «The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI», ό.π., σ. 323 σημ. 14.

47. G. Kolias, *Léon Choerosphactés*, ό.π., σ. 63 κ.ε. και το επίγραμμα σ. 132. Βλ. και Lemerle, *Le premier humanisme*, ό.π., σ. 174-176 και σημ. 102.

48. *Vita Euthymii Patriarchae CP.*, έκδ. Patricia Karlin-Hayter, Βρυξέλλες 1970, σ. 53-55. Σημαντική η πληροφορία για το θερμό νερό που επιχέουν στο κρασί, πρακτική που διατήρησαν οι βυζαντινοί: *εἶτα δέ «κρύν τοῦτο πίνουσι»;* (ρωτά ο βασιλεύς) «μη γένοιτο», *ἀντίπεν ἐκέλευε ἰδοῦ γάρ ὁ θερμοδότην*», *εἶτα τό «εὐλόγησον θερμόν»* ἔπακουσας, *περιστραφεῖς καὶ τὸς ἰδίῳ θανακάλῳ κεκέρακεν*. Για το θερμόν βλ. Φ. Κουζουλές, «Βυζαντινῶν τροφαί καί ποτά», *ΕΕΒΣ 17* (1941), σ. 100-102 (= *ΒΒΠ*, τ. 5) και τη μελέτη του E. Kisslinger, «Θερμοδότης-ein Beruf?», *Klio 68* (1986), σ. 123-127.

49. *Ελλ. Πατρ.* 86, στλ. 2263-8. S.G. Mercati, «Intorno all' autore del carne εις τά ἐν Πυθίοις θερμά», *Rivista degli Studi Orientali 10* (1923-25), σ. 212-248 (= *Colectanea Byzantina 1*, 1970, σ. 271-309). Βλ. επίσης για την περιοχή αυτή C. Mango, «The Empress Helena, Helenopolis, Pylae», *Travaux et Mémoires 12* (1994), σ. 143-158.

50. Για την τετραγαμία του Λέοντος ΣΤ' θεωρούμενη ως *πορνεία, παρουφισταμένη ήδονή, μόνην πρὸς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίαν*, Romilly J. H. Jenkins, «Three Documents Concerning the “Tetragamy”», *DOP 16* (1962), σ. 231-241 (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Variorum Reprints 1970), Patricia Karlin-Hayter, «New Arethas Documents V. Introduction», *Byzantion 24* (1964), σ. 49-57 (= *Studies in Byzantine Political History*, Variorum Reprints 1981). Βλ. και σχετική βιβλιογραφία για τη χρονολογία συνθέσεως του ποιήματος, Magdalino, «The Bath of Leo the Wise», ό.π., σ. 99 σημ. 13, Mango, «The Palace of Marina», ό.π., σ. 330.

51. P. Matranga, *Anecdota Graeca*, τ. 2, Ρώμη 1850, σ. 624-626. Πρβλ. και τους στίχους 24-25 προς το Θεόδωρο Παφλαγόνα: *ἐν τορνομινοσκηφοθανκαλογλύφοις/ ἐν ἀμπελεργοταφρολισκαρεργάταις*. Βλ. επίσης Mercati, ό.π. (=σ. 286-287), και G. Kolias, *Léon Choerosphactés*, σ. 68-69 και Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β1, σ. 109-111.

52. Arethae, *Scripta Minora*, έκδ. Westerink, τ. 1, Λυβία 1968, σ. 200-212. *περιλιμαζόμενος ἀθεΐα, ἐὼ γάρ ἐρεῖν ἀμαθία... (σ. 202-203), ἐντεῦθεν θεάτροις καὶ μίμοις τε καὶ προδεΐκταις καὶ τῇ ἐκεῖ πάσῃ ἀσχημοσύνῃ θεάτρειζε τὴν σοφίαν, εἰ δούλει Διονυσίοις καὶ δαίμοσιν ἐμπομπεῦν... τοῦτοις καὶ ἀποθύσεις ἀνυποστόλως τῶν σεαυτοῦ ἐγγόνων ἡγμάτων καὶ συμβακχενύσεις τοῖς θιασιώταις, τοῖς σεληνοῖς, τοῖς σατύροις, ταῖς μαινάδαις, ταῖς δάκχαις ἔστιν ὥτινι τούτων καὶ Ἰκαρίῳ προσχώρησιν ὡς ὄνω σοι ἐφιζάνοντι καὶ τὴν κατὰ σαυτὸν οἶμον ἐλαύνοντι*, ό.π., (σ. 204-205). Βλ. και σχολιασμό Patricia Karlin-Hayter, Arethas, «Choirosphactes and the Saracen Vizir», *Byzantion 35* (1965), σ. 472 σημ. 3 (= *Studies in Byzantine Political History*, Variorum Reprints 1981).

53. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, ό.π., σ. 148-176 και ελλ. μτφ. Μαρία Νυστάζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα ²1985, σ. 129 κ.ε., C. Mango, «The Legend of Leo the Wise», ό.π., σ. 59-93.

54. Για τη μικροϊστορία των προσωπικών σχέσεων και την αλληλουχία των κρυφών νοσημάτων, όταν τελικά αποδεικνύεται ότι ουδέν τυχαίο, το ψυγείο ανήκε σε Κωνσταντινουπολίτες που κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη. Εξ Μακεδονίας ψυχος και αγάπη δανεϊσθηκαν στην εύκρατη Αθήνα, αν και στα επερχόμενα γηρατεία σαν το Λέοντα έχομε περισσότερο ανάγκη από τη θέρμη του κρασιού της αγάπης και της κατανόησης. Ντουντομαγιατά=Δυσσεμηνευτη λέξη παιδικού λεξιλογίου. Εκφράζει απορία και έκπληξη στη θέα βροχής ή χιονιού που πέφτει στον παγωμένο Βόσπορο.

55. Boissonnade, *Anecdota Graeca*, II, σ. 469 σημ. 2. Βλ. παραπάνω Παράρτημα III.

56. *Ελλ. Ανθ.* IX, 561. *Τίς σε πάγος δυσέρημος, ἀνήλιος, ἐξέθροεν/Βορραίου Σκυθῆς, ἄμπελον ἀγριάδα, ἢ Κελτῶν νιφοδλήτες αἰεὶ κρυμώδεες Ἕλλητες, / ...* Ἀς σημειωθεί παρειαπιτόντως ὅτι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα επιγράμματα τῆς *Ελληνικῆς Ανθολογίας* που αναφέρονται σε *νιφετό* καὶ *κρυόνετα* πάγο καὶ που δὲν μὲν ἐνδιαφέρον ἐν προκειμένῳ εἶναι αὐτὰ τῆς ἱστορίας του μητροσυρῆτη Γάλλου λάτρη τῆς Κυβέλης με ἀναφορὴς (ὄχι σε ὅλα τὰ επιγράμματα) σε κάποιο παγετό καὶ με τοπογραφικούς προσδιορισμούς τῆς Φρυγίας καὶ Λυδίας, *Ελλ. Ανθ.* VI, 217-221, 234, 237.

57. *Ελλ. Ανθ.* IX, 88. *Μεμφομένη Βορέην ἐπεποτώμην ὑπὲρ ἄλλης/πνεῖ γάρ ἐμοί Θρηῆς ἤπιος οὐδ' ἄνεμος/...* *Ελλ. Ανθ.* IX, 56, *Ἐβρον Θρηῆζίου κρυμῶ πεπεδημένον ὕδωρ/νήπιος ἐσβαίων οὐκ ἔφηνεν θάνατον/...* Το ἴδιο θέμα σε ἐπιγράμμα του Φλάκκου (1ος αἰώνας π.Χ.) *Ελλ. Ανθ.* VII, 542.

58. *Epistulae et legae*, ἐκδ. J. Bidez, F. Cumont, Παρίσι 1922, VIII, βλ. καὶ J.L. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 (1971), σ. 38 σημ. 9.

59. *Ελλ. Ανθ.* IX, 368, βλ. καὶ Μ. Ζ. Κοπιδάκης, *Ὀῖνον ἐπαινώ*, ἀπὸ τοῦ *Ὀ οῖνος στήν ποίηση* I, Αθήνα 1995, σ. 100-101.

60. Aleksandra Wasowicz, «Vin, salaison et guerre dans le Bosphore aux confins des ères», *Structures rurales et sociétés antiques*, ἐκδ. Π. Δουκέλλης καὶ Λίνα Μενδῶνη, *Actes du Colloque de Corfou 1992*, Παρίσι 1994, σ. 227-235.

61. *Ελλ. Ανθ.* IX, 754. *Εἴτ' ἄγε μοι, κρύσταλλε, λίθῳ πεπυκαμένον ὕδωρ/τίς πῆξεν; - Βορέης. - Ἡ τίς ἔλυσε; - Νότος.*

62. Ἡ μερικὴ ἀπόκρυψη πίθων ἐντὸς τοῦ ἐδάφους μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ συνήθως θεωρεῖται ὅτι γίνεται γιὰ λόγους ασφαλείας, προφύλαξης ἀπὸ τὴ θραύση καὶ ἐξοικονόμησης χώρου στὶς ἀποθήκες. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ συμβάντος στὸ Παντεῖχιο ἔχομε τὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα τῶν ληνῶν τῶν Φιλίππων, Εὐτυχία Κουρκουτιδου-Νικολαΐδου, «Ληνοὶ εἰς τὰς πηγὰς Βοϊράνης», *ΑΕ* 1973, Χρονικά, σ. 36-49. Τῆς ἰδίας, «Αγροτικὲς ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς κρασιῦ στὴν περιοχὴ τῶν Φιλίππων (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.)», *Structures rurales et sociétés antiques*, ἐκδ. Π. Δουκέλλης καὶ Λίνα Μενδῶνη, *Actes du Colloque de Corfou 1992*, Παρίσι 1994, σ. 463-470. Ἡ σωστὴ χρονολογία τοῦ συμβάντος εἶναι *πρότερον ἢ ἐς Λιβύην ἐστράτευσε*, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 533 (Προκόπιος, *Ἰστορικὴ ἱστορία τῶν πολέμων*, VII 35, σ. 453) καὶ ὄχι τὸ 548, ὁπότε τὸ ἀναφέρει ὡς παρέκβαση ὁ Προκόπιος, *Αναγνωστικῆς, Ὀῖνος, ὁ Βυζαντινός*, Β1, σ. 59.

63. Γενικά γιὰ τὸ Παντεῖχιο. I. Μηλιόπουλος, «Περὶ Παντερχίου», *BZ* 22 (1913), σ. 451-458, ὅπου καὶ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Προκόπιου. Γιὰ ἐγκαταστάσεις Γόθων καὶ ἄλλων Μικρασιατῶν στὸ πρωτοβυζαντινὸ Παντεῖχιο, R. Merkelbach *κ.ά.*, *Die Inschriften von Kalchedon*, Βόννη 1980, σ. 118 καὶ D. Feissel, «Aspects de l'immigration à Constantinople d'après les épitaphes protobyzantines», *Constantinople and its Hinterland*, ὁ.π., σ. 367-377 καὶ μάλιστα 372-373 σημ. 28 καὶ 41. Γιὰ τὰ ὄρια Χαλκηδῶνας, Νικομηδείας σὲ σχέση με τὸ Παντεῖχιον (σημερινὸ Pendik) Denis Feissel «De Chalcedoine à Nicomédie. Quelques inscriptions négligées», *TM* 10 (1987), σ. 405-436 καὶ μάλιστα 405-407 σημ. 3 καὶ σ. 413, 424-427 καὶ 429. Βλ. καὶ ὑπὸ δημοσίευση ἄρθρο μου με τὸν τίτλο, «Les caves de Belisaire à Panteichion».

64. H. Delehaye, *Les Saints stylites*, *Subsidia Hagiographica* 14, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 26-28 καὶ 50-52. Πληροφορίες γιὰ πάγωμα τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ Βοσπόρου στὸν 1ο καὶ 4ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ κατὰ τὸ ἔτος 401 βλ. I. Τελέης, Ε. Χρυσός, Δ. Μετάξας, «Οἱ μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν πηγῶν γιὰ τὸ δομὴν χειμῶνα τοῦ ἔτους 763/4 μ.Χ.», *Δωδώνη* 181 (1989), σ. 121 σημ. 3. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ οἴσιου Δανιὴλ με τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν ἐνδοχόρον τῆς Μ. Kaplan, «L'hinterland religieux de Constantinople: moines et saints de banlieue d'après l'hagiographie», *Constantinople and its Hinterland*, ὁ.π., σ. 191-205 καὶ μάλιστα 196 *κ.ε.* Γιὰ τὸ σχολιασμό μιᾶς ἄλλης καταγίδας ἐποχῆς τρυγητοῦ στὴ Θράκη, στὴν περιοχὴ τῆς Σηλυμβρίας, στίς 7 Σεπτ. 1147, M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Cambridge 1985, σ. 65-66.

65. *Ελλ. Πατρ.* 116, στλ. 1009B. Στὰ κείμενα που ἐκδίδει ὁ Delehaye, ὁ.π., σ. 51: *καὶ ὄρωσαν τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ γενείου κερυσταλλωμένας καὶ πεπηγνῆς ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ, τὸ δὲ πρόσωπον αὐτοῦ κεκαλυμμένον, σπέτλου (=σπέκλου; speculum, καθρέπτης) κρυσταλλώδους δίκην σχεδὸν οὐνίδος πάχος ἐκ τοῦ κρυστάλλου ἐπικείμενον.*

66. Delehaye, ὁ.π., σ. 65-66.

67. *Βίος οἴσιου Ἀλυπίου*, Delehaye, ὁ.π., σ. 158-159 καὶ 166-167.

68. *Βίος οἴσιου Λουκᾶ Στυλίτου*, Delehaye, ὁ.π., σ. 205 καὶ 226-227. Ἀς σημειωθεί καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸν ἀγρότη ἀπὸ τὴν Ηράκλεια τοῦ Πόντου, *ὅς ἀμπελουργίας ἐπιτήδευμα μαθῶν μετήρχειτο*, ὁ.π., σ. 215.

69. *Εὐκᾶδι δὲ πέμπτη τοῦ αὐτοῦ μηνός (=Δεκ.) χειμῶν ἀφόρητος γέγονεν, ὥστε κρυσταλλωθῆναι τὴν γῆν ἐπὶ ἡμέρας οὐκ ὅσον καὶ γέγονεν ὁ μέγας λιμός, τοὺς πῶποτε γενομένους ὑπερβαλλόμενος,*

καὶ θάνατος ἐκ τούτου πολὺς, ὡς μὴ δύνασθαι τοὺς ζῶντας ἐγκομίζειν τοὺς θεθεωτάς. *Συν. Θεοφ.*, σ. 417.15-19. ...ὁ δὲ βασιλεὺς Ῥωμανός... ἀνεφραξέν τε θυροῖσι καὶ στανιδώμασι τὰς τῶν ἐμβόλων στοάς, ὡς μὴ τὴν χιόνα καὶ τὸ ψῦχος ἐκεῖθεν ἐπεισιεῖναι τοῖς πένησι, σ. 417-418. Τα παραπάνω συμβαίνουν το χειμῶνα 927-928 καὶ συσχετίζονται ἀπὸ τον Delehaye με τὸ ψῦχος στο Βίο του Οσίου Λουκά, ἀλλὰ λαμβασμένα τα χρονολογεῖ στο χειμῶνα του 933-934, Delahaye, ὁ.π., XCVII-CIII.

70. *Τὰς μέντοι ἐνιαυσιαίας (=ἀμπέλους) μετριῶς καὶ γυροῦσι καὶ κοπρίζουσι, καὶ διετεῖς δὲ ὁμοίως γενομένης μέχρι πενταετίας, κατ' αὐξήσιν δηλονότι γινομένην. ἐν μέντοι τοῖς δυσχεμέροις τόποις παρ' ἐνιαυτὸν τοῦτο ποιεῖν ἐπὶ τῶν νέων χρησιμώτερον. εἰ δὲ καὶ κρυσταλλος ἐν τοῖς τόποις ἐκεῖνοις πηγνυτο, καὶ κορυφοῦν τὴν περὶ τὰ πρέμνα γῆν προσήκειν. Γεωπονικά V, 26.8-9. "Ὡστε ἄμπελον φθειρας ἢ κάμπας μὴ ποιεῖν, μηδὲ ὑπὸ παγετοῦ ἀδικεῖσθαι. Γεωπονικά V, 30.*

71. *Γεωπονικά I.5.5: Προγνωστικά, πότερον πρόμιον ἢ ὄψιμον ἔσται τὸ ἔτος. Διδύμον... κάκεινον δὲ ἐκ παρατηρήσεως τινές φασιν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐβδόμης τοῦ Μαρτίου μηνός, ἕως τῆς ἰδ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, εἴωθεν ἐπὶ τὸ ψυχρότερον τρέπεσθαι ὁ ἀήρ κατ' ἐκεῖνας γὰρ τὰς ἡμέρας καὶ οἱ μ' Μάρτυρες, τοῖς πάγοις παραδοθέντες ἔμαρτύρησαν.*

72. H. H. Lambe, *Climate, History and the Modern World*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 157-158 καὶ I. Τελέλης, E. Χρυσός, Δ. Μεταξάς, ὁ.π., σ. 125.

73. Βλ. γιὰ πολλὰ ἀπὸ τα παραπάνω M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, ὁ.π., σ. 35-58.

74. Θεοφάνης, σ. 396. 24-26.

75. I. Τελέλης, E. Χρυσός, Δ. Μεταξάς, ὁ.π., σ. 105-127.

76. *Ελλ. Ανθ. VII, 542, IX 56. Πρβλ. καὶ τὸ IX, 244 τοῦ Απολλωνίδου (1ος αἰώνας μ.Χ.) που σύμφωνα με τὸ λήμμα: εἰς ἐλάφους ἐν ποταμῷ κρυσταλλωθέντι πεδηθείσας καὶ ὑπὸ κνηγητῶν ἐν αὐτῷ ἀγρωθείσας. Ἐπίσης πρβλ. καὶ τα παιγνίδια τῶν παιδιῶν στὴν κρυσταλλωμένη λίμνη τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸ ψῦχος τοῦ 1687 καὶ 1700, βλ. κείμενα Παράρτημα III.*

77. H. Αναγνωστάκης, «Ἱστοριογεωγραφικές σημειώσεις», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 61-69.

78. Σοῦδα, λήμμα «νιφετός». Πρόκειται γιὰ χωρίο ἀπὸ τὸ Μένανδρο τὸν προτίκτωρα. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ κλίμα τῆς Βαλκανικῆς Hendy, *Studies*, ὁ.π., σ. 21-25.

79. *Συν. Θεοφ.*, σ. 191. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, ὁ.π., σ. 156. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Λέοντος με τὰ γεωργικά J. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», ὁ.π., σ. 53-54.

80. *Vita Euthymii Patriarchae CP.*, ὁ.π., σ. 55.9-19. Βλ. ἐπίσης Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, ΒI, σ. 97, 119 καὶ σημειώσεις σ. 146.

81. *γευσάμενος δὲ (=ο αυτοκράτορας Λέων) ἔφη· «πόθεν οὗτος ὁ οἶνος;» οἱ δὲ λέγουσιν· «ἐκ τῶν ὠδε γεωργουμένων δουλικῶν σου, δέσποτα». καὶ φησιν ἐκεῖνος· «φεῦ στυγηρᾶς ἀμπέλου»... καὶ ὁ βασιλεὺς· «ἰδοῦ, πάτερ ἄγιε, ἀφιερῶμαι τῇ νεοκατασκευῇ μονῆ ταύτῃ τὴ ἐν τῷ Πυλιατικῷ ὄν κτήμα... διὰ χρυσοβούλλου δὲ δωρεᾶς τοῦτο παρέξομαι». ὁ καὶ με ταῦτα πεποίηκεν. *Vita Euthymii Patriarchae CP.*, ὁ.π., σ. 55.9-19. Βλ. γιὰ τὸ χρυσοβούλλο F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 1, 1924, σ. 64 αρ. 535. Δὲν γνωρίζω ἄλλη ἀναφορὰ στο Πυλιατικόν. Ὑποθέτομε, χωρὶς να εἰμαστε σίγουροι ὅτι, ἀν δὲν πρόκειται πιθανότερα γιὰ θέση στὴν Κωνσταντινούπολη, τότε πρόκειται γιὰ κτήμα στὶς Πύλες, ὅπου καὶ τα Πύθια θεορᾶ. Ἐπίσης υποθέτομε (ἀν καὶ γι' αὐτὸ πρέπει να εἰμαστε βέβαιοι διότι συνάγεται ἀπὸ τὴ λογικὴ ἀκολουθία τῆς στιχομυθίας καὶ τοῦ ἀμπελοσυνικού περιεχομένου τῆς) ὅτι πρόκειται γιὰ ἀμπελώνες που παράγουν καλύτερο κρασί ἀπὸ αὐτὸ που διαθέτει ἡ μονὴ ἀπὸ τὰ γύρω ἀπὸ αὐτὴν κτήματά τῆς.*

82. K. Πορφυρογέννητου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (CFHB), κεφ. 51, σ. 256. M.-Fr. Auzéry, «Les déplacements de l'empereur dans la ville et ses environs (VIIIe-Xe siècles)», *Constantinople and its Hinterland*, ὁ.π., σ. 360-361. Γιὰ τὴ θέση τῶν Πυλῶν καὶ τὴ σχέση τους με τὰ λουτρά τῶν Πυθίων, τὰ Πυλοπύθια, γιὰ τὸ ἐκεῖ κρατικὸ ξενοδοχεῖο γύρω στα 800, τοὺς βασιλεῖς δόμους στὸν 11ο αἰῶνα C. Mango, «The Empress Helena, Helenopolis, Pylae», ὁ.π., σ. 143-158 καὶ ἐιδικὰ 155 κ.ε. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι οἱ Πύλες βρισκόνταν σε μιὰ περιοχὴ τοῦ κόλπου τῆς Νικομήδειας φημισμένη γιὰ τὸ κρασί τῆς καὶ μάλιστα αὐτὸ τῆς γειτονικῆς τῆς Πραανέτου. Πάντως γιὰ τὶς Πύλες βλ. J. Lefort, «Les communications entre Constantinople et la Bithynie», *Constantinople and its Hinterland*, ὁ.π., σ. 207-218 καὶ μάλιστα 210-212. Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὶς Πύλες Th. Corsten, *Die Inschriften von Apameia und Pylai*, Βόννη 1987 καὶ D. Feissel, «Aspects de l'immigration à Constantinople d'après les épitaphes protobyzantines», *Constantinople and its Hinterland*, ὁ.π., σ. 367-377.

83. G. Koliass, *Léon Choerosphactés*, ὁ.π., σ. 103.57-64. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ σχέση τοῦ Χοιροσφακτῆ με

τη Βουλγαρία των χιονιών βρίσκει μια αναπάντεχη μεταφορική εκμετάλλευση σε επιστολή που του απευθύνει ο σπαθάριος Προκόπιος, όπου η πυκνότητα του και λόγος του Χοιροσφάκτη παρομοιάζεται με την πυκνότητα του χιονιού που ακόμη και τους Σκύθες (=Βουλγάρους) εξέπληξε κατά τις προεβίσεις του: ...*οὐ διὰ σοφίας μόνον ὑπερβολὴν, καὶ νοῦ καὶ λόγον πυκνότητα, "νιφάδεσιν εὐκοίτων", ὡς φησιν "Ομηρος, ἅδη πάλα καὶ Σκυθῶν διανοίας τρίτον ἐξέπληξεν...*, ὁ.π., σ. 96-97, επιστ. 19, στ. 6-9.

84. *Βίος ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, ἐκδ. Vilinskij, Zapiski Imp. Nov. Univ. 7, μέρος Β', Teksty Zitiza, Οδησός 1911, σ. 318-321. Αναρωτιέμαι, αν το εν λόγω ευκτήριον στην περιοχή της Ραιδεστού είναι το ίδιο με αυτό του Αγίου Γεωργίου του Μεσαμπελίτη που ο Janin τοποθετεί στον κόλπο της Νικομηδείας, R. Janin, *Les Églises et les Monastères*, Παρίσι 21969, σ. 88 και υιοθετούμε στο Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 57-58 και σημειώσεις σ. 198-197. Ἦδη στο *Βίος ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου* αναφέρεται ὅτι το ευκτήριο είναι κυρίως επισκόπιο από την Κωνσταντινούπολη μέσω θαλάσσης, ὅπως και το υποτεθέμενο της Νικομηδείας. Η Λουκάκη, χωρίς να αναφέρεται στο Βίο, μάλλον σωστά τοποθετεί το Μεσαμπελίτη στη Θράκη, ερμηνεύοντας το *ἀντίπορθμον ἤπειρον*, ὅπου βρίσκεται η μονή σε σχέση με το Λοπάδιον. Επειδή ὁμως το τοπωνύμιο πρέπει να ήταν αρχεῖα κοινὸ θεωρούμε ὅτι το θέμα χρειάζεται ειδική έρευνα. Marina Loukaki, *Grégoire Antiochos, Éloge du patriarche Basile Kamatèros*, Παρίσι 1996, σ. 15 σημ. 99 και σ. 128-129. Βλ. επίσης Ν. Οικονομίδης, *Actes de Docheiarion*, Archives de l' Athos XIII, 1984, σ. 124-125.

85. F. Halkin, «Un ermite des Balkans au XIe siècle. La Vie grecque inédite de saint Romylos, Hommage à G. Ostrogorsky», *Byzantion* 31 (1961), σ. 111 κ.ε. (=F. Halkin, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Βρυξέλλες 1971, σ. 166-202).

86. Ο βιογράφος ουσιαστικά αναρωτιέται κάνοντας τον εξής συνειρημό: *Ἄρα οὐκ ἦν ὁμοίος ὁ δηρός ἐκεῖνος τοῦ κατὰ συνείδησιν ἀθλητοῦ τούτου τῆς λίμνης τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων*; ὁ.π., σ. 177-179. Βλ. το κείμενο παραπάνω στο Παράρτημα III.

87. *Γεωπονικά*, 1.5.5.

88. *Ελλ. Πατρ.* 46, στλ. 784Β.

89. *Ελλ. Πατρ.* 31, στλ. 508-525, βλ. παραπάνω Παράρτημα III.

90. *Ελλ. Πατρ.* 46, στλ. 785C.

91. J.L. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 (1971), σ. 41 σημ. 15.

92. Ας σημειωθεί ὅτι το *ἐν τισιν τόποις* μεταφράζεται προσφορότερα «σ' αὐτούς ἐδῶ τοὺς τόπους» στο Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β1, σ. 101, ενώ ορθότερη μετάφραση είναι «σε κάποιους τόπους».

93. L. Westerink, «Leo the Philosopher», ὁ.π., σ. 205-222. *Χθές μετὰ τῶν ἀδρῶν καὶ ἀνάγνωσιν συλλεγόμεθα / τῶν τε κακῶν μετέχοντες ἕτερόπορθ' ἀντὶ τοῦ ἀλγεῖν / σήμερον ἀριθμηθέντες ἐν ἀχράντοις χορείαις / εἵπομεν Ὀττοτοί, ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν Ἐνοί εὐάν;* (στχ. 499-502). Αἰξίζει ἐδῶ να αναφερθεῖ ὅτι ὅπως στο ποῖημα αὐτό του Λέοντος ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα που αξιοποιούνται για την αλυπτία είναι αὐτό του Ιῶβ και των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, ἔτσι και στο Βίο του ὁσίου Αλυπτίου, το ἴδιο το ὄνομα του ὁσίου και η ἄσκησή του στους κρυμῶς συγκρίνονται και πάλι με το παράδειγμα του Ιῶβ και των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, *Βίος ὁσίου Ἀλυπτίου*, Delehaye, ὁ.π., σ. 158-159 και 166-167.

94. Westerink, ὁ.π., σ. 215-216, στχ. 357-390. Τοῦτο ἐπισημαίνεται με διαφορετικούς ὄρους ἀπὸ του Westerink: the work... attempts to strengthen the reader against any kind of misfortune... there is nothing, here or elsewhere, to indicate a metaphysian..., ὁ.π., σ. 203.

95. Ὁ.π., σ. 194 και 202 σημ. 23.

96. Περισσότερο υπαινίσσομαι κάποιες ἀόριστες ἢ ρητορικές επιφυλάξεις, αν και ουσιαστικά δεν υπάρχει αμφισβήτηση, ὅπως Lemerle, *Le premier humanisme*, ὁ.π., σ. 175 σημ. 105 και Westerink, ὁ.π., σ. 205.

97. *Ελλ. Πατρ.* 31, στλ. 517Α.

98. Ηλίας Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 127-130 και 227-210. Στο Φιλὴ αξιοποιεῖται και το *καταψύχον ποτόν* και μάλιστα στο βαλανεῖο, ὁ.π., σ. 223.

99. Α.Ε. Martini, *Manuelis Philae, Carmina inedita*, Νάπολη 1900, αρ. 3, σ. 9-10: *Δριμύς ὁ χειμῶν, ἀλλὰ γλυκύς ὁ φίλος* (στχ. 1)... *οὐκ ἔστιν ἡμῖν οὐδαμοῦ γῆς ψυχρότης / κᾶν χιονωθῆ ψαλμικῶς ἅπας τόπος / κᾶν πᾶς ὁ τυφῶς αὐθαδέστερον πνέη / καὶ πάντα θουνόν σγκαλύψη τό κρύος / νιφάσι πυκναῖς καὶ πνοαῖς ἀντιπνοῖς / ὁ σός γε Φιλῆς οὐ ριγῶσει τῷ ψύχει...* (στχ. 9-14).

100. Για την αμπελοοικονική συμβολική του Φιλῆ βλ. Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 221-222.

101. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, σ. 470 σημ. 2 Βλ. και κριτική G. Κολίας, *Léon Choerosphactés*, ό.π., σ. 16 σημ. 3 και Lemerle, *Le premier humanisme*, ό.π., σ. 149 σημ. 3 και ελλ. μτφ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα ²1985, σ. 377 σημ. 3. Το ποίημα του Λέοντος για το κρασί ανήκει στην Ευφημιανή Συλλογή, Westerink, «Leo the Philosopher», ό.π., σ. 196.

102. B. Baldwin, «The epigrams of Leo the Philosopher», ό.π., σ. 1-17. Ο Baldwin πιστεύει ότι «It is then, legitimate and rewarding to use the other Anthology poets as one point of comparison and contrast for Leo's themes, style, and vocabulary» (σ. 2). Λεξιλογικές ομοιότητες διαπιστώνει με δύο επιγράμματα του Αντιπάτρου (σ. 3, 12), με τον Αγαθία (σ. 4), το Σιλεντιάριο (σ. 12), το Λεωνίδα Ταραντίνο (σ. 10) μοναδικές αναφορές σε όλη την *Ελληνική Ανθολογία*.

103. Βλ. τις παρατηρήσεις του R. Aubreton, *Anthologie Grecque*, τ. X (βιβλίο XI), Παρίσι 1972, σ. 43-44.

104. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, σ. 469 σημ. 2.

105 Baldwin, ό.π., σ. 16 και σημ. 45, όπου χαρακτηριστικά σημειώνει ότι δεν αντέχει στον πειρασμό να μην αναφέρει μια παρατήρηση του Westerink σχετικά με το ποίημα του Λέοντος στον Ιώβ «transformation of Homeric verse into a colloquial, almost Horatian hexameter» Westerink, «Leo the Philosopher», ό.π., σ. 203.

106. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των εγκωμίων του Γρηγορίου Νύσσης για τους Αγίους Τεσσαράκοντα, όπου ο περιγραφόμενος κρυμώς παρουσιάζει εκπληκτικές ομοιότητες με την περιγραφή του ψύχους στην Τόμη (την σημερινή Κωνσταντίνα της Ρουμανίας) από τον Οβίδιο. Το θέμα αυτό ενδεχομένως κοινός τόπος, αλλά τόσο προσφιλές πιθανώς στην εποχή του Αυγούστου και γνωστό μας σε ελληνικό κείμενο μόνο στο Γρηγόριο, περνά αυτούσιο στο ποίημα του Λέοντος σίγουρα μέσω του εγκωμίου, όπως πιστεύουμε ότι καταδεικνύεται παρακάτω βλ. Παράρτημα III.

107. *Υετός ἦν καὶ νύξ καὶ τὸ τρίτον ἄγρος ἔρωτι, / οἶνος· καὶ Βορέης ψυχρός, ἐγὼ δὲ μόνος...* (Ελλ. Ανθ. V, 167). *Νύξ μακρὴ καὶ χειμῶν, μέσην δ' ἐπὶ Πλειάδα δύνει / κἀγὼ πάρ προθύροις νίσσομαι ὑόμενος...* (V 189). Επίσης πάντα του ίδιου *Ἦδὺ θέρους διψῶντι γιών ποτόν, ἦδὺ δὲ ναῦταις / ἐκ χειμῶνος ἰδεῖν εἰαρινόν Στέφανον...* (V 169). Αντίθετα με τον ψυχρό Βοριά του ερωτικού Ασκληπιάδη στον ερωτικό Σιλεντιάριο, μετά το φλογερό πυρ του έρωτα που έσβησε, έχομε το *καταθνήσκω ψυχόμενος Παφίη* (V 239) ἢ τον ερωτικό θεριότατο χειμῶνα της ώριμης Φίλινας *χειμῶν σὸν ἄλλοτρίον θερμοτέρων θέρος* (V 258).

108. Ελλ. Ανθ. IX, 247. Πάντως ο Beckby παραπέμπει σε αντίστοιχη πληροφορία του Πλινίου (12, 1, 4), βλ. τα σχόλια σ. 782 στο IX 247, H. Beckby, *Anthologia Graeca*, Μόναχο 1957-1958.

109. Ελλ. Ανθ. IX, 261 και V, 227. Πρβλ. και παρατηρήσεις Γ. Θέμελης, *Ἐπίγραμμα καὶ Μακεδόνες ἐπιγραμματοποιοί*, Θεσσαλονίκη 1938, σ. 42-45.

110. Ελλ. Ανθ. IX, 82. Το λήμμα χαρακτηριστικά λέει: *εἰς ναυηγόν ἐν τῷ λμῆνι ναυαγήσαντα διὰ μέθην· παραινεῖ σὺν ὀργάφας μὴ πιστεύειν θαλάσση*.

111. Ελλ. Ανθ. IX, 331.

112. Ελλ. Ανθ. VII, 533.

113. Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ Μηνῶν*, ἐκδ. R. Wvensch, Λιψία 1898, § 51 και 160, σ. 108-109 και σ. 176-177.

114. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν πολέμων* VII, 35, σ. 453-454. Για τους οινώνες του Βελισαρίου στο Παντεΐχιο πρόκειται να δημοσιευθεῖ προσεχῶς άρθρο μου με τον τίτλο, «Les caves de Belisaire à Panteichion».

115. Ελλ. Πατρ. 31, Ὁμιλία ΙΘ', στλ. 508-526. Στην ίδια Ομιλία, στλ. 524B, υπάρχει το συμβάν με τη μητέρα ενός από τους μάγιστρος, το οποίο δανείζεται ο Λέων και αξιοποιεῖ στο ποίημά του για τον Ιώβ, L. Westerink, «Leo the Philosopher», ό.π., σ. 215 σχ. 357-389.

116. Ό.π., στλ. 513-516.

117. Ελλ. Πατρ. 46, στλ. 749-772.

118. Ελλ. Πατρ. 46, στλ. 773-788.

119. F. Halkin, «Un ermite des Balkans au XIVE siècle. La Vie grecque inédite de saint Romylos», ό.π., σ. 122-124 (=F. Halkin, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Βρυξέλλες 1971, σ. 177-178).

120. *Νῦν τὸ πρῶτον τυπθεῖσαι, καὶ ἐπιμελῶς τε διορθωθεῖσαι. Ἐνετίησιν 1778 παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων*, Έ. Legrand, *Bibliographie Hellénique* II, Παρίσι 1928, φωτοαναστ. επανεκδ., Βρυξέλλες 1963, αρ. 910, σ. 257-268. Βλ. και Κ. Μέρτζος, «Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων Ν. Γλυκέως», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, 1935, σ. 103-106. Δ. Σαλαμάγκας, «Το γιαννιώτικο στιχοπλάκι καὶ οἱ παράγοντές του», *Ἡπειρωτική Εστία* 4 (1955), σ. 364-369, 469-471.

121. Φ. Μπουμπουλιδής, *Φαναριώτικα κείμενα Α'*, Ἀθήνα 1967, σ. 16-19.

122. *Κρητικά Χρονικά 2* (1948), σ. 59-60 και D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, σ. 285, χωρίς σχολιασμό. Η οινολόγος Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα πιστεύει ότι πρόκειται για ποικιλία αμπέλου που δίδει σταφύλια τέλη Οκτωβρίου και Νοέμβριου μήνα.

123. Σε επιστολή του Νικηφόρου Βασιλάκη από τη Φιλιππούπολη ο Νικηφόρος Βασιλάκης και σε ορισμένα σημεία οι περιγραφές του για το κρασί θυμίζουν αντίστοιχες του μετέπειτα Χωνιάτη: *χοίρων γάρ εἰσιν ὡς ἀληθῶς ἄξια τὰ τῶν Φιλίππου πολιτῶν ὠραία καὶ οἶμαι τοῖς Ὀδυσσεύς ἑταίροις ἢ Κίρκῃ τοιαύτας παρετίθει τὰς ὄπῳρας μετὰ τὴν ἀποχοίρωσιν... αἱ σταφυλαὶ δάτων φανλότεραι. ὁ οἶνος τῆ μὲν ὀξίνης πῆ δὲ σαπρίας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τεχνητὸς ὡς εἶναι καὶ ποιμώτατος. ὁ μέντοι κάλλιτος καὶ ᾧ τρυφᾶν ἐθέλονσιν οἱ Φιλίππου πολῖται ὀητίνης γέμει, δάιδων ἀπόζει. δασὶ κομᾶζειν ἀναγκαζόμεθα, ὄλην τὴν ἐν Γαλάαδι ὀητίνην ἐκπίνομεν, οὐ νόσου καθαρτήριον, ἀλλὰ καὶ κεφαλῶν καὶ ὀφθαλμῶν λυμαντήριον.* A. Garzya, «Quattro epistole di Niceforo Basilace», *BZ* 56 (1963), σ. 233, αρ. 4.

124. Η αναφορά στο αιτικό κρασί *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Σ. Λάμπρου, τ. 2, Αθήνα 1880, σ. 25. *Ἐτι κάκεῖνα πολλῶ πλέον σιγῶ, τὸ καὶ ἄρτον ἐσθίειν ὄνιον καὶ μηδὲ τῷ ἐγχοίῳ οἶνω τὴν καρδίαν εὐφραίνεσθαι, ὅτι μὴ σφόδρα διὰ τὸ ἐχεπευκὲς πικραίνεσθαι. Οἶδας τὰς δάδας τὰς λιπαράς ὦν μᾶλλον ἢ τῶν βοτρυῶν ὁ Ἀθήνησιν οἶνος δοκεῖ ἀποθλιβεσθαι.*

125. Hans Eideneier, *Ptochoprodromos*, Romiosini Verlag, Κολωνία 1991, βλ. και Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, B2, σ. 76-77.

126. Η επιστολή του Μιχαήλ Ιταλικού, R. Browning, «Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromos», *Byzantinobulgarica I* (1962), σ. 282-286 (= *Studies on Byzantine History. Literature and Education*, Variorum Reprints 1977, VI): *δοκῶ μοι καὶ ὅταν ἐσθίω αὐτὸς ἐνταῦθα τὰς θαρυντάτας ἀλεκτοριῶδας ἢ τὰς πιστάτας γεράνους καὶ τοὺς ἀργαίους χήνας ἢ τοὺς πμελωδέεις λαγούς καὶ τοὺς σιτεντούς πέρδικας καὶ τῶν φασιανῶν τοὺς εὐσαρκωτάτους, ἐγὼ μὲν διαμασῶμαι, σὺ δὲ καταπίνεις, Ἴταλικός γάρ εἰ καὶ σὺ δῆτα ὅταν τῶν οἴνων τοὺς ἀνθοσμίας καὶ τοὺς Χίους ἀπορροφῆς, αὐτὸς αἰσθάνομαι τῆς ἠδύτητος, Πρόδρομος γάρ εἰμί.* Ὁ.π., σ. 285.82-87. Για τη διαφορά της αγροτικής οικονομίας βλ. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, ὁ.π., σ. 35-39 και 51 κ.ε.

127. Φ. Μπουμπουλιδής, *Φαναριώτικα κείμενα Α'*, ὁ.π., σ. 16-19. Βλ. και παραρτήρια III.

128. Theodori Prodromi, *De Manganis*, ἐκδ. S. Bernardinello, Πάδοβα 1972, σ. 33, II, στ. 19-35 και σ. 37, III, στ. 22 και παρατηρήσεις σ. 10-11 σημ. 31.

129. Για το Γρηγόριο Αντίοχο A. Kazhdan, S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, σ. 196-223. Μοναδικές ὄντως οι περιγραφές του για την αφύια της Βουλγαρίας: *... οὕτε ἀμπελοκόμοις κλήμα δέξασθαι καὶ θλαστήσαι καὶ ὑπὸ πνυκτοῖς ὀρχήταις πολλὴν τὸν δότρην ἐκθρέψασθαι. Ἐμοὶ δὲ καὶ ἄλλως δοκεῖ μῆτε τοὺς τῆς Δημητρός πόδας ἐπιβῆναι τοῦ τόπου... μῆτε τὸν Διόνυσον ἐπισεῖσαι ταύτη τὸν θύροον, ἔλικας ἀμπέλων αὐτοῖς δότρον ἀναδοῦμενον καὶ μετὰ Πανός καὶ Σατύρων τῷ τόπῳ θαγκόν καὶ μανικόν ἐπορχοῦμενον καὶ διὰ ταῦτα μῆτε ὀπωροφόρα δένδρα τὴν χώραν ἴσχειν μῆτε ἀμπέλους ὅσαι τε περὶ γῆν ἔρπονται καὶ ὅσαι ἀναδενδράδες εἰσὶ, στερόαις ὑπανεχόμεναι κάμαξιν... τοὺς δότρνας, τὰς θάγας ἰσχνούς καὶ ἄτερ ληνοῦ καὶ ποδῶν τεθλιμμένους καὶ ὅτι πόρρωθεν ἀφίζοντο καὶ αὐτοί, ἐκ ταιλαιπωρίας περιστάνας εἰς ὅσποιν καὶ δοράν... καὶ ὁ οἶνος ὀξίνης καὶ ἐκτροπίας καὶ τῷ στομάχῳ πολέμιος, δότρν κατ' αὐτοῦ προοβεδλημένος, εἶπεν ἄν τις, ὀξὺ... J. Darrouzès. «Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173», *Byzantinoslavica* 23 (1962), σ. 279-280. Στο δεύτερο γράμμα του συνεχίζει: *Καὶ δὴ καὶ περὶ τὸν οἶνον ἤμεν συχάζοντες, ὅτι τοι μὴ ἀνθοσμίας μηδὲ τὴν ὄνην ἢ τὴν γεῖσιν διανγῆς καὶ ἠδύς, ἐκτροπίας μὲν οὖν καὶ τὴν θεᾶν γλευκίας καὶ θολερὸς, ὥσπερ ἄρτι τοῦ προληνίου προκίψας καὶ ἀηδῆς τὴν ὄσφραν καὶ δομυῶσον τὸ αἰσθητήριον... Καὶ τί ἂν λέγοιμι περὶ οἴνου; ὡς ἐστ' ὅτε καὶ οὗτος πάννυ τὴν ἐξητημένον οὐχ εὔρηται, ἢ γολεῖ καὶ εὐρημένον οὐ πέποιται, μῆτε τὸ εὐπνον ἔχον ἐπαγωγὸν καὶ ἀηδίζων τῷ θολερῷ.* Ὁ.π. (συνέχεια), *Byzantinoslavica* 24 (1963), σ. 65.33-36 και 67-68. 132-134. Βλ. και κριτικές παρατηρήσεις, P. Wirth. *BZ* 56 (1963), σ. 105-107 και 339-340. Πάντως ἐλέγχεται η ἀπόλυτος ἀξία τέτοιων πληροφοριῶν, καθὼς πρέπει ὡς ἓνα βαθμῖο να ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο τῆς κρητικῆς τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀπομακρυσμένων ἀπὸ τὰ ἄσθη Βυζαντινῶν και μάλιστα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Εξἄλλου, τοῦτο μαρτυρεῖται ἀφελιστικὰ ἀκόμη και στη φαναριώτικη ἐπιστολή που ἀναφέραμε παραπάνω: *Μαχαροῦσες, λές, τὴν Πόλιν καὶ αὐτὸ τὸ ἔχουμ' ὄλου/κι ἄλλοι στρεῖδιδια λαχαροῦνε/ τρώγοντας κρασί νὰ πιῶνε/ (στ. 37-42), Φ. Μπουμπουλιδής, *Φαναριώτικα κείμενα Α'*, ὁ.π., σ. 16-19.**

130. Για το νέο φιλόλογικό είδος της ταξιδιωτικής επιστολής που αν και μαρτυρείται σε προγενέστερες περιόδους καθιερώνεται κυρίως στο 14ο αιώνα. Α. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμπόσιου ΚΒΕ*, Αθήνα 1993, σ. 511-541 και μάλιστα 539-541.

131. G.L.F. Tafel, *Eustathii Opuscula*, Φραγκφούρτη 1832 και ανατ. Αμστερντάμ 1964, σ. 310. Για τις αμπελοοινικές πληροφορίες στον Ευστάθιο, Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τά Λαογραφικά*, τ. Α', Αθήνα 1950, τα διάφορα είδη των σταφυλίων σ. 206-209, το κρασί και τα διάφορα ποτά σ. 210-215, η αμπελοοινική 265-273. Γενικά για το βίο και το έργο του Ευσταθίου, Α. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, ό.π., σ. 115-195.

132. Καρπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές», ό.π., σ. 531-534.

133. D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vind. Theol. Gr 174*, Βερολίνο 1974, επιστ. 64, σ. 192-201. Βλ. και το σχολιασμό της επιστολής από τους Σ.Ι. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/72 -1355/60)*, Α' *Τά Βιογραφικά*, Αθήνα 1972, σ. 271-279 και Καρπόζηλο, «Ταξιδιωτικές περιγραφές», ό.π., σ. 534-537. Για την περιγραφή των χωριατίων της Κρήτης από το Σαχλίκη, βλ. Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 139 κ.ε.

134. παντάπασιν ἐνθὲνδ' ἡμῖν δυσχερῶς καὶ πάνν τοι πονήρως ἢ τοῦ οἴνου χοῆσις ἔχει... ἅπας γάρ ἐγγώριος οἶνος ἐκεῖθεν αὐτίκα νοσεὶ καὶ δυσχερηστία πάνν τοι κακοπραγεὶ καὶ ζημιούται τὴν οὐσίαν καὶ ὑπέυθυνος ἀποδείκνυται καὶ ἔκτροπος καὶ ὀξίνης, I. Sevcenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Times», στο P. Underwood, *The Kariye Djami*, 4, σ. 36 σημ. 135, σ. 86, βλ. και σ. 89 σημ. 1.

135. K. Horna, «Die Epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25 (1903), σ. 193 κ.ε. αρ. XXX και XXXI. Ο Λάμπρος, «Ὁ Μαρκανός Κώδιξ 524», *Νέος Ἑλληνομνημων* 8 (1911), σ. 135-136 ἀντὶ ἀναδενδράδα και Ἀργυροπόλων διαβάζει ἀπλαδαρεάν και [τῶν] Ἀργυρῶν. Βλ. και ένα συγκριτικό πίνακα του κλίματος της Κωνσταντινούπολης και τις δυνατές καλλιέργειες στο J. Koder, *Ὁ κηπουρός καὶ ἡ καθημερινή τουζίνα στὸ Βυζάντιο*, στη σειρά *Ὁψεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας* 2, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1992, σ. 24.

136. Για τα παραπάνω βλ. Ηλίας Αναγνωστάκης, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός*, Β2, σ. 70, 120-128, 201, 223-232 και 247. Να προστεθεὶ και η αναφορά του Ιωάννη Χούμνου σε επιστολή του, *Ἐτεροὶ δὲ Διονύσω θύουσιν... οὐ Μαρωνεῖον, ἀπὸ Μάρωνός τινός, οἶνον ἐγχεομένον αὐτοῖς, ἀλλ' ἀπὸ Τριγλείας, ἢ Δωρικῶν ἐκ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονεμβασίας*, J.B. Boissonade, *Anecdota nova*, σ. 216.

Σημείωση: Τα ιχνογραφήματα των μηνών αποδίδουν μικρογραφίες τραπεζουντιακού χφ. του έτους 1346 (Μονή Βατοπεδίου, Άγιον Όρος, αρ. χφ. 1199) κατὰ ιχνογράφημα J. Strzygowski, «Eine trapezuntische Bilderhandschrift vom Jahre 1346», *Repertorium für Kunstwissenschaft* 13 (1890), σ. 241-263. Βλ. και Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Αθήνα 1933, σ. 411-422. Οι στίχοι που συνοδεύουν τα ιχνογραφήματα αποδίδονται στο Νικόλαο Καλλικλή αλλά και στο Θεόδωρο Πρόδρομο. B. Keil, «Die Monatscyklen der byzantinischen Kunst in spätgriechischer Literatur», *Wiener Studien* 11(1889), σ. 94-143. Nicola Callicle, *Carmi*, εκδ. Roberto Romano, Νάπολη 1980, σ. 125-128 Βλ. επίσης H. Eideneier, «Ein byzantinisches Kalendergedicht in der Volkssprache», *Ελληνικά* 31(1979), σ. 368-419.